

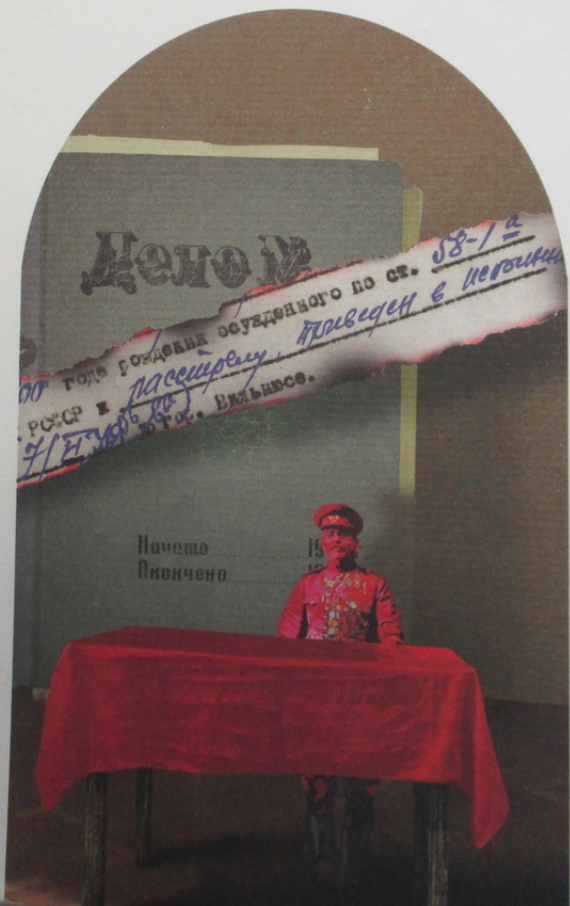
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2013 2(34)

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2013 2(34)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2013

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

13/10489

Nariai:

- KĘŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KÄRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus edukologijos universitetas)

Turin

STRAIP

Mindaugas
Lietuvos
1944–19
The Deci
of Lithua

Juozapas Ro
Komunis
pasiprieši
The Com
Lithuania

Saulius Gryb
Komunist
atkūrimas
Re-establi
of the Cen
in the Mid

Monika Karen
Baudžiam
ryšys su ne
The Crimin
Specifics an

Juozas Banionis
VLIK'as nu
naujos polit
VLIK'as m
Political Dir

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Mindaugas Pocius

- Lietuvos sovietizavimo sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmas
1944–1946 m.: Maskvos emisarių vaidmuo 7
- The Decision-making and Control Mechanism of the Sovietisation
of Lithuania in 1944–1946: the Role of Moscow Emissaries 24

Juozapas Romualdas Bagušauskas

- Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos
pasipriešinimą (1944–1953 m.) 26
- The Communist Party's Ideological Apologetics in Suppressing
Lithuanian National Resistance (1944–1953) 43

Saulius Grybkauskas

- Komunistų partijos Centro komiteto antrojo sekretoriaus institucijos
atkūrimas Pabaltijo respublikose XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje 45
- Re-establishment of the Position of the Second Secretary
of the Central Committee of the Communist Party in the Baltic States
in the Mid-fifties of the 20th Century 56

Monika Kareniauskaitė

- Baudžiamosios teisės sistema Lietuvos SSR: genėzė, specifika,
ryšys su neginkluotuoju antisovietiniu pasipriešinimu 57
- The Criminal Justice System in the Lithuanian SSR: Genesis,
Specifics and Relationship with Unarmed Anti-soviet Resistance 74

Juozas Banionis

- VLIK'as nuo Madrido iki Vienos: Lietuvos laisvinimo
naujos politinės krypties paieškos 76
- VLIK from Madrid to Vienna: the Search for a New
Political Direction in the Liberation of Lithuania 95

ATMINTIS – MEMORY

Stanislovas Buchaveckas

Pranas Meškauskas-Germantas – lietuvių antinacinio pasipriešinimo

Konradas Valenrodas 96

Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas

Žydų likimas Telsių valsčiaus mažuosiuose getuose 100

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH

Ugnė Ražinskaitė

Vokietijos išdegintos žemės politikos padariniai

Vištyčio apylinkių gyventojams Antrojo pasaulinio karo metais 116

KRONIKA – CRONICALS 139

KNYGOS – BOOKS 167

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES 173

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 181

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR

Lietuvos priėmimas 1944–1945

Straipsnyje nagrinėjami vokiečių okupacijos pabaigos laikotarpio sprendimų ypatumai, sovietinio režimo sužalojimo, lietuvių (instruktoriaus, emisarių) vaidmenio sovietizavimo procese, ir kodėl atsirado Organizacinio komiteto kritikuojantys Lietuvos koreguojantys Lietuvos ir eiga. Straipsnis valstybiniame socialiniame archyve saugomas.

ĮVADAS

Stalinizmo epochos pabaigos klausimai pabrėžiamai nemažai istorikų Lietuvoje, tiek užsienyje, didelis dokumentų rinkinys skelbiama 1944–1945 m. nušlavimui dar nedaug paskelbtas sovietizavimo sprendimų

Stanislovas Buchaveckas

Pranas Meškauskas-Germantas – lietuvių antinacinio pasipriešinimo Konradas Valenrodas

2013 m. paminėjome 70 metų sukaktį nuo sėkmingo 1943 m. lietuvių tautos pasipriešinimo sužlugdant jaunimo mobilizaciją į nacių sumanytą lietuvių SS legioną. 2013 m. sukanka ir 110 metų nuo bene svarbiausio to pasipriešinimo veikėjo Prano Meškauskos-Germanto gimimo. Šis Lietuvos kultūrą, švietimą ir jaunimą nuo nacių užmačių gynęs plungiškis žemaitis yra viena iš savo darbais Antrojo pasaulinio karo metais dėmesio nusipelnusių Lietuvos asmenybių. Apie šį sovietmečiu iki pat 1990 m. nepelnytai Lietuvoje juodintą Lietuvos patriotą žinojome labai nedaug. Vienas sovietmečio autorius ideologiniais sumetimais šį žmogų netgi padarė Plungės žydų žudynių organizatoriumi, nors nacių okupacijos pradžioje jo netgi nebuvo Lietuvoje, o Plungėje jis lankėsi tik po kelių mėnesių.

Objektyvesnės informacijos apie šį Lietuvos istorijon įsirežusį plungiškį gavome tik atkūrus Nepriklausomybę. Tada apie P. Germantą galėjome skaityti kartu su juo Štuthofio konclagerio išbandymus patyrusio kun. Stasio Ylos Putname 1951 m. išleistoje knygoje „Žmonės ir žvėrys“ (1991 m. pakartotinai išleista Lietuvoje), Juozo Brazaičio (Ambrazevičiaus) knygoje „Vienų vieni“, Mykolo Biržiškos ir kitų į Vakarus pasitraukusių

Pranas Meškauskas-Germantas. 1942 m.
(iš S. Buchavecko
asmeninio archyvo)

P. Germanto bendražygių atsiminimuose, rasti faktų Vyginto Broniaus Pšibilskio, Algirdo Tupčiausko ir kitų autorių publikacijose. Šis nedidelis straipsnis tik glaudstai supažindina su šiuo kilusiu iš Plungės krašto žemaičiu, o plačiau susidomėjusieji šia savo darbais ir pasiaukojimu trumpai nacių okupacijos laikotarpiu blykstelėjusia asmenybe ras ir daugiau literatūros.

Tikroji P. Germanto pavardė – Meškauskas, bet jis 1940–1945 m., t. y. paskutiniu ir svarbiausiu savo gyvenimo tarpsniu, pareiškė, pasirašinėjo ir buvo žinomas visuomenė

kaip Germantas (yra Telsių miesto kas-Germantas gimė Telsių apskrityje Plungės kaime, o mirė dar mažai panaudojė galimybes. Keleriolika metų Lietuvai imė maitio iš Plungės balandžio 22 d. konclageryje, apšviestas „Dievų miške“ ir t. t. Kartu su šiuo visuomenės ir kančių kelio bendradarbiu nacių pareigūnus pėkūnų krematoriume skutinėmis konclagerio tūtai jau buvo įmanoma pelenų urna, kuri palaidota Kopenhaagos kapais išbuvo iki 1945 m. pamiršo sumokėti už kitą laikotarpį, jo t. t.

Pagal universiteto archyvą, Meškauskas-Germantas Kauno universiteto Teologijos fakultetą. Dar studijavo aukštesniais sumetimais lietuvių kalbos vadovu veikla užsiėmė ir daktarantūroje mokytoju: 1925–1926 m. Alytaus valstybinio universiteto „Saulės“ draugijos draugas, žiūrėjęs į „Ziburio“ draugijos damasis mokslininkas Karaliaučiaus ir Lietuvos pastarajame 1936 m. mokytojų ir įgijusių humanitarinių laipsnį ir vardą.

Grįžęs į Lietuvą, mo kai kurioms nacių (tas palankumas visada sprendimus priima

kaip Germantas (tokia pavadinimo ežeras yra Telsių miesto pašonėje). P. Meškauskas-Germantas gimė 1903 m. gruodžio 3 d. Telsių apskrities Plungės valsčiaus Puškorių kaime, o mirė dar pačiame jėgų žydėjime ir mažai panaudojęs savo visuomeninės veiklos galimybes. Kelerius paskutinius gyvenimo metus Lietuvai intensyviai tarnavusio žemaitis iš Plungės gyvybė užgeso 1945 m. balandžio 22 d. Štuthof (vok. *Stutthof*) koncentracijoje, aprašytame Balio Sruogos „Dievų miške“ ir minėtoje S. Ylos knygoje. Kartu su šiuo visuomenės veikėju kalėję lietuviai, atiduodami paskutinę pagarbą likimo ir kančių kelio bendražygiui, papirkdami nacių pareigūnus priprašė leisti P. Germanto kūną krematoriume sudeginti atskirai (paskutinėmis koncentracijoje gyvavimo dienomis tai jau buvo įmanoma) ir į laisvę išėjo su jo pelenų urna, kuri 1945 m. liepos mėn. buvo palaidota Kopenhagos katalikų kapinėse. Čia kapas išbuvo iki 1960 m., o kai bendražygiai pamiršo sumokėti kapinių administracijai už kitą laikotarpį, jo nebeliko.

Pagal universitetinį išsilavinimą P. Meškauskas-Germantas buvo lituanistas – baigė Kauno universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. Dar studijuodamas pasižymėjo aukštesniais sumanymais ir darbais, rašė lietuvių kalbos vadovėlius. Vėliau kūrybine veikla užsiėmė ir dirbdamas lietuvių kalbos mokytoju: 1925–1926 m. m. mokytojavo Alytaus valstybinėje, 1927 m. – Plungės „Saulės“ draugijos, 1927–1928 m. m. – Kražių „Žiburio“ draugijos gimnazijose. Rengdamasis moksliniam darbui, toliau studijavo Karaliaučiaus ir Leipcigo universitetuose, pastarajame 1936 m. apgynė daktaro disertaciją ir įgijo humanitarinių mokslų daktaro laipsnį ir vardą.

Grįžęs į Lietuvą dėl santykinio palankumo kai kurioms nacionalizmo idejoms (tas palankumas veikiau buvo gandų lygio, sprendimus priimančiose institucijose dirb-

tinai sukurtas pavyduolių norint užkirsti kelią akademinę jauno daktaro karjerai) negavo numatytų dėstytojo pareigų Klaipėdos pedagoginiame institute. Kelerius metus dirbo Lietuvos Respublikos saugumo departamento Spaudos skyriaus vedėju. Reikėsi ir kūrybinėje srityje kaip knygų ir straipsnių autorius, pasaulio įvykių analitikas, matantis Sovietų Sąjungos bolševizmo pavojų Lietuvai ir lietuvių tautai. Paminėtini šie jo kūrybinės veiklos vaisiai: „Lietuvių rašomosios kalbos vadovėlis“ (trys dalys, 1926, 1928, 1929), „Lietuvių kalbos sintaksė“ (vadovėlis, 1929), „Lai kraštinės kalbos trūkumai“ (1932), „Komunizmas – žmonijos nelaimė“ (1937), „Pasaulio politikos posūkis“ (1938), straipsniai spaudoje ir švietimo ministerijos (Kūno kultūros rūmų) išleistame straipsnių rinkinyje „Sporūta: Kūno kultūros rūmų sporto talka“.

Gerai suvokdamas, kad sovietų okupantų užimtoje Lietuvoje neilgai teisbus nesuimtas, 1940 m. birželį pasitraukė į Vokietiją. Gyvendamas ten dar aiškiau suprato ir Vokietijos nacių grėsmę Lietuvai, jeigu ji pateks vokiečių valdžion. Tačiau karą su Sovietų Sąjunga ir okupacinį valdymą planuojančios vokiečių įstaigos su P. Germanto asmenybe siejo Lietuvos vokietinimo planus. Kaip asmuo, kurio pasitikėjo įtakingi nacių pareigūnai, į Lietuvą jau kaip P. Germantas (o ne Meškauskas) grįžo 1941 m. birželio pabaigoje. Jis iškart informavo Lietuvos laikinąją vyriausybę (LLV) apie vokiečių vadovybės planus ir perdavė Vokietijoje internuoto Kazio Škirpos pranešimą. Naciams nutraukus LLV veiklą, 1941 m. rugpjūčio viduryje P. Germantas buvo paskirtas švietimo vadybos, įkurtos vietoj nacių panaikintos švietimo ministerijos, generaliniu tarėju. Pasinaudodamas jam nacių rodomu palankumu, tęsė LLV ministro pirmininko ir švietimo ministro J. Ambrazevičiaus vykdytą švietimo politi-

ką. J. Ambrazevičių, vieną iš lietuvių antinacinio pasipriešinimo pagrindžio vadovų, P. Germantas informuodavo apie vokiečių civilinės administracijos Lietuvoje planus, priemones, konsultavosi su juo gyvybinių ir kultūrinių lietuvių tautos jėgų ir švietimo sistemos išsaugojimo klausimais. Tad švietimo generalinis tarėjas P. Germantas savo darbas ir įvairiomis pastangomis buvo ne tik Lietuvos visuomenei nusipelnęs veikėjas, nacečiu labai padėjęs antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiui savo dalyvavimu, tai darydamas labai konspiratyviai. Maža to, norėdamas, kad nacių pareigūnai juo pasitikėtų ir kuo ilgiau nedemaskuotų, netgi prašė pasipriešinimo vadovų lietuvių tautinio pagrindžio antinacinėje spaudoje jį pakeiksnoti kaip nacių šalininką, kad gestapas tai laikytų lojalumo vokiečiams įrodymu. Beje, ginti Lietuvos kultūros įstaigas, Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetus, kuriuos, kaip ir gimnazijas, naciai norėjo uždaryti jau 1941 m. rudenį, kitas mokyklas, dėstytojus, mokytojus, moksleivius nuo nacių užmačių ir įvairių kitų vokiečių karo mašinų planų P. Germantui padėjo ta aplinkybė, kad Švietimo vadyba 1941 m. rugsėjo mėn. buvo perkelta iš Kauno į Vilnių (į pastatų kompleksą, kuriame dabar įsikūrusi Švietimo ir mokslo ministerija), t. y. atokiau nuo Kaune rezidavusio Lietuvos generalinės srities generalinio komisaro Adriano von Rentelno įstaigos. Vilniuje švietimo generalinis tarėjas turėjo daugiau laiko ir galimybių ignoruoti ar švelninti Lietuvai pavojingus ar kenksmingus nacių potvarkiui arba žodiniams įsakymus, derinti tai su kitais generaliniais tarėjais lietuviais ir tautinio pasipriešinimo pagrindžiu.

Sumaniai naudodamasis nacių pasitikėjimu ir diplomatiškai laviruodamas, P. Germantas 1941 m. rudenį ne tik apsaugojo aukštąsias ir aukštesnias mokyklas nuo uždarymo, bet ir sugebėjo išplėsti viduri-

nių mokyklų tinklą. Švietimo generalinis tarėjas taip pat daugiau, nei buvo įmanoma karo ir okupacijos sąlygomis, rėmė teatrų, muziejus, Mokslo akademiją ir kitas įstaigas. Gynė lietuvių kultūrą ir švietimą nacių siekių germanizuoti ir kolonizuoti Lietuvą, nuo nacionalsocializmo idėjų sklaidos, ne kartą užstojo Lietuvos akademinių ir gimnazijų jaunimą priešindamas nacių užmačioms panaudoti jį Vokietijos karo reikmėms (Reicho darbo tarnybai, kariuomenei ir pan.). 1942 m. rugpjūčio mėn. P. Germantas atsisakė pasirašyti potvarkį, kuriuo remiantis abiturientai, prieš studijuojami į aukštąją mokyklą, būtų turėję Vokietijoje atlikti Reicho darbo tarnybos privalumą. Taip pat jis apgynė Vytauto Didžiojo universitetą nuo to, kad keli jo fakultetai būtų iškelti į Vilnių, kas būtų reiškę greitą Kauno aukštosios mokyklos sunaikinimą. Mokytojai, studentai ir gabūs moksleiviai buvo remiami iš visuomenės suaukotų lėšų, vadinamų dr. Germanto fondu, apie kurį nacių pareigūnai sužinojo tik švietimo generalinį tarėją suėmę.

Gestapo pareigūnai P. Germantą suėmė 1943 m. kovo 16 d., po to, kai jis kartu su dauguma kitų generalinių tarėjų pasipriešino nacių sumanymui skelbti lietuvių SS legiono mobilizaciją. Po kelias dienas buvo kalinamas Vilniaus, Kauno, Tiltės, Karaliaučiaus ir Marienburgo kalėjimuose, galiausiai kartu su kitais 45 lietuvių visuomenės veikėjais buvo įkalinamas Štuthofa konklageryje. 1945 m. pradžioje vykstant vadinamajai evakuacijai iš konklagerio P. Germanto pastangomis daug kalinių liko gyvi. Buvęs švietimo generalinis tarėjas tiesiog degė noru išsaugoti savo bendražygius kalinius, kuriems mirtimi grasino ir lydintys sargybiniai, ir ligas bei epidemijas platinantys parazitai, labai pavojingi išsekusiems ir reikiamos medicinos pagalbos negaunantiems žmonėms. Pats P. Germantas

beveik nesisaugojo, kiek jo ligonius ir parazitų išlietuvius, latvius... Gal nuo metais jo nepaglostys nacių ir amerikiečiai. Paskui a (Pomeranijos) keliais iš Štuthofa kalinių kolonų keliai išsities dėmėtaja šiltine, P. j kalinių grupę, kuri buvo Štuthofa konklagerj. Ten barake ant lentinio gulto Pabaigoje galima pabrėžti is Aleksandro Kantvilo, kalėjusio Štuthofa konklagerj, gyvenusio Australijoje, A. Kantvilo, P. Germanto puikus vyras tiek išvaizda, bet nenutukęs), tiek ir tikras, ir kiti neabejojo. gas ir gudrus, nes teko būti švietimui, mokykloms, pavojingu laiku, kai vol skynė pergalę po pergalės atrodė, nesibaigs ir nel...

beveik nesisaugojo, kiek galėdamaš globo-
jo ligonius ir parazitų iškamuotus kalinius
lietuvius, latvius... Gal nujautė, kad pokario
metais jo nepaglostys ne tik sovietai, bet
ir amerikiečiai. Paskui apsnigtais Pamario
(Pomeranijos) keliais ir keliukais varinėtu
kalinių kolonų keliai išsiskyrė. Jau užsikrė-
tęs dėmėtąja siltine, P. Germantas pateko
į kalinių grupę, kuri buvo gražinta atgal į
Štuthofa konclagerį. Ten jis ir mirė šaltame
barake ant lentinio gulto.

Pabaigoje galima pacituoti kelis sakinius
iš Aleksandro Kantvilo, kartu su P. Germantu
kalėjusio Štuthofa konclageryje, o vėliau
gyvenusio Australijoje, atsiminimų. Pasak
A. Kantvilo, P. Germantas „atrodė visai
puikus vyras tiek išvaizda (aukštas, stambus,
bet nenutukęs), tiek ir protu, kuriuo, esu
tikras, ir kiti neabejojo. Turėjo būti protin-
gas ir gudrus, nes teko vadovauti Lietuvos
švietimui, mokykloms, universitetui labai
pavojingiu laiku, kai vokiečių kariuomenė
skynė pergalę po pergalės ir okupacija,
atrodė, nesibaigęs ir nelengvės. Germantas

mokėjo laviruoti ir Lietuvos jaunimas be-
veik netrukdomai galėjo mokytis, kai aplink
liepsnojo karas. Mūsų grupės (1943 m. su-
imtų kalinių lietuvių) jaunesnieji buvo linkę
galvoti apie jį romantiškai, kaip apie mūsų
laikų Konradą Valenrodą. Rūpestingumą
ir gebėjimą vadovauti jis parodė baigiantis
evakuacijai, kai blaškėmės išbadėję ir išvargę
ties Dancigu bolševikų apsuptyje, vis dar
saugomi vilkšunių ir ginkluotų esesininkų.
Negailėstinga mirtis, kuri jį pakirto, kai laisvė
buvo nebetoli, neleido jam pasisakyti, kas jis
buvo, ką darė, ką galvojo ir jautė“ (*Lietuvos
aidas*, 1995 08 26).

Galima sakyti, kad Pranas Meškauskas-
Germantas tarsi meteoras blykstelejo sovietų
bolševikų ir vokiečių nacių kareivių ir sau-
gumiečių batų mindomoje Lietuvoje kaip jos
kultūros ir švietimo gelbėtojas ir, atlikęs šią
savo šventą ir ateities kartoms svarbią misiją,
prasmego istorijos problemų (tarp jų – ir
lietuvių tautinio antinacinio pasipriešinimo
viršūnėse vykusią peripetiją) verpetuose.

Žydų likimas Telšių valsčiaus mažuosiuose getuose

Telšiuose, kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, žydai plačiausiai vertėsi prekyba ir amatais; būta nemažai žydų gydytojų, stomatologų, kitų paslaugų teikėjų. Įvairios paslaugos ir lengvoji pramonė buvo svarbus Telšių žydų pajamų šaltinis. 1931 m. duomenimis¹, Telšiuose buvo 48 fabrikai, 24 iš jų savininkai buvo žydai. Taigi XX a. ketvirtąjį dešimtmečio pradžioje žydai valdė apie 50 proc. visų Telšių fabriku ir paslaugas teikiančių struktūrų².

Dauguma žydų krautuvėlių – mažos, jose dirbdavo visa šeima. Tačiau buvo ir kelios didesnės parduotuvės: S. Naftalino „Audiniai“, L. Gercovičiaus „Batai“, Gurvičiaus „Saldainiai“, Kogano „Kojinės“, Volperto „Manufaktūra ir galanterija“, brolių Broide „Tabako prekės urmu“ ir kt. Visų turgaus aikštėje veikusių kėpyklų, viešbučių, restoranų ir karcemų savininkai buvo žydai. 1939 m. Telšiai turėjo 168 telefono abonentus, iš jų 41 buvo žydai, įskaitant 5 žydų institucijas³. Telšiuose buvo žydų siuvėjų, batsiuvių, šikšnių, stalių, kalvių, kirpėjų, laikrodininkų, vežikų, nešikų ir net keli elgetos.

Dauguma žydų buvo ortodoksinių pažiūrų. Anksti prieš darbą jie skubėdavo melstis į sinagogą, o vakare po sunkios darbo dienos taip pat eidavo į pamaldas.

Telšių žydų švietimo sistemos institucijos bene labiausiai garsino šį miestą Lietuvoje ir pasaulyje. Rabinų seminarija įėjusia dėl aukštos mokymo kokybės ir žymių joje dėstančių rabinų garsėjo visame pasaulyje. Studijuoti religijos dalykų, pažinti Talmudo į Telšius rinkosi studentai iš viso pasaulio: Šiaurės Amerikos, Pietų Afrikos, Europos valstybių. Štai 1937 m., be studentų iš Lietuvos, įėjusioje mokėsi 30 studentų iš Vokietijos, po 5 iš Anglijos, Latvijos ir Vengrijos, 4 – iš JAV, po 2 iš Belgijos ir Šveicarijos, po 1 iš Afrikos, Olandijos ir Prancūzijos⁴. 1927 ir 1933 m. įėjusia buvo atnaujinta pastatant kelias administracines ir gyvenamosias paskirties patalpas. 1919 m. joje mokėsi 162, 1936 m. – 440, 1940 m. – 500 klausytojų (studentų)⁵. Telšių įėjusia globojo mažesnes religines mokyklas visoje Lietuvoje.

1923 m. surašymo duomenimis, Telšių mieste buvo 4691 gyventojas, iš jų 1545 žydai (33 proc.)⁶. Kai Hitleris 1939 m. kovo 20 d. paskelbė Lietuvai ultimatumą ir atplėšė nuo jos Klaipėdos kraštą, dalis iš ten pasitraukusių žydų apsigyveno Telšiuose, ir šio miesto žydų bendruomenė jais rūpinosi. Pasak enciklopedijos „Žydų bendruomenės Lietuvoje“, 1939 m. Telšiuose gyveno apie 2800 žydų (apie 27 proc.)⁷. Jakovo Gurvičiaus

tvirtinimu, Telšių
jie sudarė 35 pro
Vokiečių kari
Sąjungą, dalis Te
gelumą, kita nec
kaimus. 1941 m
bombarduojami,
sirodė vokiečiai⁸
komendantu tapo
Svilas. Netrukus
ti komunistus ir
iš esmės pasikeit

Jau birželio 2
žydai buvo išvary
Masčio ežero. Na
tus. Vyrai buvo at
Moterims su vaik
namus, o vyrai p
čiaus liudijimu, t
nuvarė į Rainių ū
Miesto rabinas Al
vyrus guodė sak
tyliai ir išdidžiai
ketinantiems num
mo“. Žydas Josifas
J. Gurvičiaus, jis
JAV aplankyti arti
amerikietišku pasi
buvo nušautas Pet

Rytojaus dieną,
čiai suiminėjo mot
rus ir taip pat nua
pasitiko jau ankš
valsčiaus žydų žud
Simono Dovidavi
vietos Telšių apsk
Lietuvos žydų ma
izoliavimo stovykl
Viešvenų ir Geruli

¹ Šis straipsnis 2013 m.
įtrauktas į tekstą (prie

tvirtinimu, Telsiuose gyveno apie 3500 žydų, jie sudarė 35 proc. miesto gyventojų*.

Vokiečių kariuomenei įsiveržus į Sovietų Sąjungą, dalis Telsių žydų pasitraukė į šalies gilumą, kita nedidelė dalis – į aplinkinius kaimus. 1941 m. birželio 23 d. Telsiai buvo bombarduojami, o birželio 25 d. mieste pasirodė vokiečiai⁸. Telsių miesto ir apskritys komendantu tapo aviacijos majoras Alfonsas Svilas. Netrukus apskrityje pradėta persekioti komunistus ir sovietų valdžios aktyvistus. Iš esmės pasikeitė ir žydų gyvenimas.

Jau birželio 27 d., penktadienį⁹, Telsių žydai buvo išvaryti iš namų ir nuvaryti prie Mascio ežero. Namus įsakyta palikti atrakintus. Vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų. Moterims su vaikais leista grįžti į aplieštus namus, o vyrai palikti prie ežero. J. Gurvičiaus liudijimu, tą pačią dieną visus vyrus nuvarė į Rainių ūkį, apie 4 km nuo Telsių. Miesto rabinas Abraomas Icchakas Blochas vyrus guodė sakydamas, kad reikia elgtis tyliai ir išdidžiai kaip garbingiems žydams, ketinantiems numirti vardan „Dievo šventumo“. Žydas Josifas Vainas, JAV pilietis (pasak J. Gurvičiaus, jis 1938 m. atvyko į Lietuvą iš JAV aplankyti artimųjų), mojuodamas savo amerikietišku pasu atsisakė eiti su kitais. Jis buvo nušautas Petro Vaičiulio.

Rytojaus dieną, birželio 28-ąją, baltaraiščiai suiminėjo moteris, vaikus ir likusius vyrus ir taip pat nuvarė į Rainių ūkį¹⁰. Čia juos pasitiko jau anksčiau atvaryti vyrai. Telsių valsčiaus žydų žudynes liudija išlikę šaltiniai: Simono Dovidavičiaus „Žydų naikinimo vietas Telsių apskrityje“¹¹, Arūno Bubnio „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos. Telsių getas, Rainių, Viešvėnų ir Gerulių stovyklos“¹², Giedriaus

Jokubauskio, Akvilės Grigaravičiūtės ir Iljos Smirnovos „Žydai Lietuvoje. Telsiai“¹³. Daug medžiagos pateikia enciklopedija „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ (toliau – JEW)¹⁴ anglų kalba. Telsių žydų sunaikinimo eigą aprašo ir Jechelio Dambos knyga „В кровавом вихре“ („Kruvinajame sūkuryje“)¹⁵, tačiau joje pateikiami nužudytųjų skaičiai ne visada sutampa su kitų istorikų nurodytais.

Apie Telsių valsčiaus žydų žudynes taip pat sužinome iš likusio gyvo J. Gurvičiaus (šiuo metu gyvena Izraelyje) liudijimų knygoje „Gyvybė ir duona nešančios rankos“¹⁶ ir iš papasakotų prisiminimų. Visi šie šaltiniai, nors ir panašūs, siek tiek skiriasi. Juos gretindami, sieksime atkurti tikrąjį Telsių žydų sunaikinimo vaizdą.

Kad lengviau būtų sekti 1941 m. įvykius Telsių apskrityje, sudarėme Telsių valsčiaus ir kitų Telsių apskrities valsčių žydų bendruomenių sunaikinimo chronologiją.

1. Žydų suvarymas į sutelkties vietas:

a) 1941 m. birželio 27 d. Telsių žydai suvaryti į Rainių dvaro stovyklą (getą), įsteigtą prie Rainių kaimo;

b) 1941 m. liepos 27 d. Luokės žydai suvaryti į Luokės valsčiaus Gudiškės kaimo Prišgintiškės dvarelį;

c) 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje iš įvairių Telsių valsčių žydai buvo gabenami į Viešvėnų stovyklą. Čia buvo atkelti žydai vyrai, moterys ir vaikai iš Alsėdžių, Varnių, Rietavo, Tverų, Nevarėnų, Žarėnų ir Laukuvos. Stovykloje buvo 500–600 žydų vyrų, moterų ir vaikų.

2. 1941 m. birželio–liepos mėn. Telsių miesto ganykloje, į šiaurę nuo Telsių–Plun-

* Šis straipsnis 2013 m. birželio 14 d. buvo parodytas J. Gurvičiui. Visos jo tada išsakytos pastabos buvo įtrauktos į tekstą (prie jų atskirų nuorodų į šaltinį nėra).

gės geležinkelio linijos, netoli dabartinės AB „Zemaitijos pienas“ (Telšiai, Kalnėnų g.), nužudyti 38 Alsėdžių ir 162 Telsių apskrities žydai.

3. Į Rainių stovyklą žydai buvo atvaryti ir iš kitų Telsių apskrities vietovių (Rietavo, Alsėdžių), tačiau netrukus jie buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą.

4. 1941 m. liepos 15–16 d. Ubiškės girininkijos Gerulių miške sušaudyta apie 100 jaunuų Telsių vyrų, kurie buvo surinkti Dūsei-kiuose dirbti plytinėje ir durpyne.

5. 1941 m. liepos 15–17 (ar 20–21) d. Rainių stovykloje (prie Rainių kaimo) sušaudyta 1200–1500 Telsių vyrų; po savaitės moterys ir vaikai išvaryti į Gerulių stovyklą. Į Viešvėnų stovyklą žydai buvo gabenami iš įvairių Telsių valsčiaus vietų.

6. 1941 m. liepos 17 (ar 18) d. Viešvėnų stovykloje, kaip ir Rainiuose, sušaudyta 200–250 vyrų iš įvairių Telsių apskrities valsčių.

7. 1941 m. liepos 27 d. Gudiškės kaime, Prišgintinskės dvarelyje (netoli Luokės), Avino kalne, sušaudyta 120 Luokės žydų vyrų, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą.

8. 1941 m. liepos 28 d. visos Viešvėnų stovyklos moterys su vaikais perkeltos į Gerulių stovyklą.

9. 1941 m. rugpjūčio 28 (ar 30) d. Gerulių stovykloje atrinkta 400–500 jaunuų žydžių moterų ir merginų ir išsiųsta į Telsiuose steigiamą getą.

10. 1941 m. rugpjūčio 30 (ar 29–30) d. Gerulių stovykloje nužudyta, anot A. Bubernio¹⁷, apie 4000 moterų ir vaikų, o anot knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“¹⁸, – apie 1580 vyrų (iš tiesų jų jau nebebuvo gyvų), moterų ir vaikų. Taigi čia nužudytos tik moterys ir vaikai. Kartu su kitais Telsių apskrities žydais čia sušaudytos Luokės ir Rietavo moterys ir vaikai.

11. 1941 m. rugsėjo 1 d. įsteigtas Telsių getas. Iš Gerulių stovyklos į Telsius atsiųstos 400–500 merginų ir moterų buvo apgyven-

dintos keliuose mažuose Ežero, Elektrinės ir Telšės gatvių namuose.

12. 1941 m. spalio mėn. surinktos pat ūkininkus dirbusios moterys (tiksliai žinoma apie 30 moterų iš Luokės) ir išgabentos į Telsių getą.

13. 1941 m. gruodžio 23 d. Rainių miške sušaudytos visos Telsių geto kalinės; gyvos išliko tik pabėgėlės.

14. 1941 m. gruodžio 24 d. Gadūnavo apylinkės Taučių miškelyje sušaudytos iš Telsių atvartos 40 pas ūkininkus dirbusių žydžių.

Šalia Telsių yra penkios žydų masinių žudynių vietos: dvi prie Rainių (3 km nuo Telsių), dvi prie Gerulių (apie 8 km nuo Telsių) ir viena šalia AB „Zemaitijos pienas“. Tose vietose sunaikinti ir palaidoti Telsių žydų bendruomenės nariai.

Toliau apžvelgsime Telsių valsčiuje vykdytas žudynes.

Nacių okupacijos metais Telsių apskrityje įvairiu laiku buvo įsteigtos penkios koncentravimo stovyklos (getai), kuriose buvo žudomi žydai. Rainiuose, Viešvėnuose ir Gudiškėje žydai išžudyti 1941 m. liepos. Geruliuose – rugpjūčio, o Telsių gete – gruodžio mėn.

1941 m. birželio 27¹⁹ (anot J. Gurvičiaus, birželio 28²⁰) d. Telsių aktyvistai miesto žydus išvarė iš namų, surikiavo į kolonas ir nuvarė į Rainių dvarą už kelių kilometrų nuo miesto. Tuo pat metu į Rainių stovyklą žydai buvo atvaryti ir iš kitur – Rietavo, Alsėdžių, tačiau netrukus jie visi perkelti į Viešvėnų stovyklą²¹.

Paminėtinos ir dvejose ne stovyklose įvykdytos žudynės. Pirmosiose jų, pasak vienos iš versijų, prie varomų į Rainių dvaro stovyklą 38 Alsėdžių žydų netoli Telsių buvo prijungta dalis (162) Telsių žydų vyrų ir visi jie sušaudyti prie Telsių miesto ganyklose, į šiaurę už Telsių–Plungės geležinkelio linijos (Telšiai, Kalnėnų g.²²)

Pasak kitos versijos, sunaikinti skirta žydų gautas nurodymas pir-
mą vietą ir įsteig-
tiksliai aplinkybėmi-
kai kas neaišku.

Antrosios žudynės
liepos 15–16 d. Ubiškės
miške, 13 km į rytus
liū–Kretingos geležin-
apie 100 jaunuų Telsių
dirbti Dūseičiuose²³.

RAINIŲ STOVYKL

Reikia turėti omenyje
žudynių vietos: prie R-
30 d.), kur buvo įsteig-
Rainių miškelyje (194-
kur buvo nužudyta ap-
ir moterų iš Telsių get-
1941 m. birželio 27-
čias nuo Telsių, oper-
Petrauskui priklausiu-
buvo įsteigta laikinoji
stovykla²⁴.

Iš pradžių žydai kei-
mi lauke, vėliau – maž-
se, karvidėse ir pan.
vietiniai aktyvistai. Š-
Benediktas Platakis š-
žydų komitetą²⁵, kuriai
rabinas A. I. Blochas.
A. I. Blocho brolis rabi-
inžinierius Cernachas
ir kiti. Šis komitetas ba-
gyvenimo sąlygas, pvz.,
ruginių miltų košei vi-
rejo gauti 100 g juodos
ir kelias bulves. Jie taip
kartu su savo šeimoni-
Beveik visas Telsių
muose ir vėliau buvo k-

Pasak kitos versijos, tai turėjo būti pirmoji sunaikinti skirta žydų grupė, tačiau vėliau gautas nurodymas pirmiausia žydus surinkti į vieną vietą ir įsteigti stovyklą. Kokiomis tiksliai aplinkybėmis jie čia buvo sušaudyti, kol kas nežinau.

Antrosios žudynės įvykdytos 1941 m. liepos 15–16 d. Ubiskės girininkijos Gerulių miške, 13 km į rytus nuo Telšių, prie Šiaulių–Kretingos geležinkelio. Čia sušaudyta apie 100 jaunų Telšių miesto žydų, surinktų dirbti Dūseikiuose²³.

RAINIŲ STOVYKLA

Reikia turėti omenyje, kad buvo dvi žydų žudynių vietos: prie Rainių (1941 m. liepos 30 d.), kur buvo įsteigta Rainių stovykla, ir Rainių miškelis (1941 m. gruodžio 23 d.), kur buvo nužudyta apie 500 žydų merginų ir moterų iš Telšių geto.

1941 m. birželio 27 d. apie 5 km į pietryčius nuo Telšių, operos dainininkui Kiprui Petrauskui priklausiusiame Rainių dvare²⁴, buvo įsteigta laikinoji žydų koncentravimo stovykla²⁵.

Iš pradžių žydai kelias dienas buvo laikomi lauke, vėliau – mažuose dvaro nameliuose, karvėdėse ir pan. Rainių dvarą saugojo vietiniai aktyvistai. Stovyklos viršininkas Benediktas Platakis sudarė septynių narių žydų komitetą²⁶, kuriam vadovauti paskirtas rabinas A. I. Blochas. Komiteto nariai buvo A. I. Blocho brolis rabinas Zalmanas Blochas, inžinierius Cemachas Ginzburgas, Gurvičius ir kiti. Šis komitetas bandė pagerinti žydams gyvenimo sąlygas, pvz., įrengti lauko virtuvę ruginių miltų košei virti. Rytais kaliniai turėjo gauti 100 g juodos duonos, 20 g sviesto ir kelias bulves. Jie taip pat turėjo teisę būti kartu su savo šeimomis.

Beveik visas Telšių žydų turtas liko namuose ir vėliau buvo konfiskuotas okupaci-

nės valdžios arba išgrobstyta vietos gyventojų. Žydai privalėjo atiduoti visas turimas brangenybes ir pinigus.

„Rainiuose, – kaip pasakoja gyvas išlikęs J. Gurvičius, tada keturiolikmetis paauglys, – nebuvo aptverti nei spygliuota, nei kokia kita tvora. Galėjome vaikščioti laisvai... Vyrus dieną išvyrdavoj darba, o moterims buvo leista eiti į miestą atsinešti maisto. Šalia stovyklos tekėjo upelis, kur mes, vaikai, vaikščiojom maudytis.“²⁷

JEW rašoma, kad po „aštuonių dienų vyrai buvo paimti į darbą. Jų pirmoji užduotis buvo iškasti iš kapų 73 politinių kalinių, kurie buvo įkalinti Telšių kalėjime ir po to nužudyti besitraukiančio sovietų saugomo, palaikuso. Žydai buvo apkaltinti dalyvavę šiose žudynėse. Telšių žydai vyrų buvo verčiami plauti lavonus, juos bučiuoti ir laizyti žaizdas.“²⁸

Kaip žinome, 1941 m. birželio 24–25 d. tame pačiame Rainių miškelyje NKVD pareigūnai organizavo 73 Telšių kalėjimo kalinių lietuvių žudynes, kurios įvardijamos kaip Rainių tragedija. Knygoje „Rainių žudynių budeliai – prieš ir po...“²⁹ jos autorius Aleksandras Vitkus jau aiškino žydų dalyvavimą atkasant nužudytųjų lavonus, todėl čia pateikiame į šį klausimą atsakančią knygos ištrauką:

„1989 m. Valstybinei komisijai davęs parodymus K. Žimkus teigia, kad jau 1941 06 25 d. ryte pamatė nužudytuosius Rainių miške, tik niekam tuo metu nepranešė. Kai kurių kitų liudytojų parodymais, pvz., 1988 12 05 J. Turskio, 06 25 10 val. du broliai, nuėję į Rainių miškelį, rado užkastus žmones. Tuoj buvo pranešta Telšių valdžios organams. 06 26 d. jau nuo ryto miestelio žmonės pradėjo rinktis į žudynių vietą. „Buvo pradėti atkasinti lavonai. Lavonus atkasinėjo žydų tautybės piliečiai, kurie buvo atvaryti iš Telšių geto.“ Kadangi šie parodymai buvo duoti praėjus jau daug metų nuo Rainių

tragedijos (1988 m.), tai liudytojams žydų prievartinis dalyvavimas atkasant lavonus asocijavosi su Telių geto žydais, nors tuo metu jokio geto Teliuose nebuvo [laikinoji žydų koncentravimo stovykla Raining dvarė buvo įsteigta 1941 m. birželio 27 d. – Aut.].

Liudytojas V. Žilėvičius 1988 11 15 taip pat pasakoja apie lavonų atkasimą: „Pradėjome kasti, ir aš padėjau iškasti tris lavonus ir pasilailinau. Buvo pasakyta, kad atvarys žydus. Pavakary atėjau kartu su žmona. Jau buvo ištraukta didžioji dalis, o žydai toliau kasė rankomis.“ Šiaulių apygardos teisme buvo pateikti liudytojo S. Pagojaus parodymai: „Užvažiavo į Raining mišką, susitiko kaimyną ir pradėjo atkasinti duobes. Po to atvarė iš Telių žydus, ir jie atkasinėjo duobes.“ Liudytojas Z. Kazlauskas 1988 04 18 d. teigia, kad vietiniai žmonės atkasinėjo ir laidojo nužudytus kalinius, tačiau apie jokių žydų nekalbama. Knygos „Pamirštas SSRS karo nusikaltimas, Rainiai, 1941 06 24–25“³⁰ autoriai savo pastaboje taip pat nurodo, kad Raining žudynės „buvo Telių žydų kolektyvinio apkaltinimo ir keršto pradžia“.

Taigi klausimas, ar žydai dalyvavo atkasant lavonus ir kodėl jie čia minimi, tebėra atviras. Neatsitiktinai dėl to atsirado versija, kad šio tragiško nusikaltimo vykdytojai yra žydai. Vis dėlto remdamiesi liudytojų parodymais galime drąsiai teigti, kad kalinių lavonus Raining miške iš pradžių atkasinėjo vietos gyventojai, o vėliau – atvartų žydai. Tai patvirtina liudytojas I. Vilučio 1988 m. lapkričio 21 d. pasakojimas: „Susidariusi nauja valdžia varė ten atkasti lavonus žydų tautybės piliečius. Žydai atkasinėjo.“

Savaistraštyje „Gimtas kraštas“ buvo rašoma, kad nužudytuosius „kasė iš miesto atvartų žydai. Vienas jų – Dampis – pasi-priešino, tai baltaraštis Tiškinas pasivedė ir jį nušovė [anot J. Gurvičiaus, tai buvęs F. Faivelis, kuris priėjo prie savo draugo P. Vaičiūlio, ir šis jį nušovė. – Aut.]“

Telių rajono centrinės ligoninės entomologas [jo pavardė, kaip prisiemena J. Gurvičius, – Dovydas Kaplanas. – Aut.] 1988 m. lapkričio 26 d. parodymuose sako: „apie šį [žydų. – Aut.] likimą žinau tik tiek, kad jie visi buvo sušaudyti taip pat Rainingose“. J. Gurvičius liudija, kad nužudytuosius laidojant kapinėse buvo išrikiuoti keletas žydų, kad praedami lietuviai galėtų juos apjaušdyti ir apkeikti. Kiti šaltiniai to nepatvirtina.³¹

Raining stovykloje žydai buvo apie mėnesį, kol į Raining dvarą atvyko vokiečių gestapininkai. Atvykimo data įrašyta G. Jokubauskis ir kt. nurodo liepos 30 d.³², A. Bubrys – liepos 20 ar 21 d.³³, J. Gurvičius – liepos 14 d.³⁴ (ši data pateko ir į JEW³⁵). J. Gurvičius sako, kad Rainingose buvo gestapininkai iš pradžių nesikalo į žydų gyvenimą, o tik fotografavo.

Kaip vyko žydų žudynės Rainingose, aprašo J. Gurvičius: „O tą liepos 14-ąją apie pietus atvažiavo maždaug dešimt vokiečių esesininkų, miesto policijos viršininkas Juodikas... Dar Mikuckis ir Sturbalis, abu iš saugumo, bei juodviršis – saugumo policijos viršininkas. Visus stovyklos vyrus suvarė į centrinę dvaro aikštę, ir prasidėjo „mirties šokis“ [kitur vadinamas „vėlių šoku“]. – Aut.]. Vertė bėgti ratu, pagal komandą gultis ir keltis. O patys stovėjo aplink ir daužė lautuų buožėmis tuos, kurie nesėjo vykdyti komandų.“³⁶ Paskui vienas vokiečių garzai pareiškė: „Dabar eikite į savo barakus, atsiveikinkite su savo moterimis ir vaikais, nes rytoj jūsų jau nebebus. Nebandykite bėgti. Jei bėgsite, užmušime moteris su vaikais. Jei viskas bus ramu – vaikų ir moterų pagailsime.“

Kaip vyko pasiruošimas žudynėms, aprašo JEW³⁸. 1941 m. liepos 14 d. stovykloje pasirodė naciai ir lietuviai. Visi žydai buvo išvartų iš savo gyvenamųjų vietų. Tada moterys ir vaikai grąžinti į tvartą, o visi vyresni nei 15 metų vyrai buvo priversti

bėgti ratu. Lietuviai, a...
savoje aplinkui ir tal...
keli pragyvenę žydai m...
struktus 80 jaunų ir s...
paleisti. Įdarus kibiru...
teji buvo nuvesti prie...
tikastų duobę išveim...
nigta, kad ten jie iš...
buigę darbu, atvartų...
sumesti į tas pačias d...
grėdės šonai, tačiau...
vyksta. Naktį atėję į...
prieškalav dar 24 v...
je vel buvo girdėti š...
nesuprato, kas dedan...

Kišt dieną, 1941...
žmonės buvo išvesti...
grupės šaudomi, prie...
męgti ir atsistoti ant...
lentos. Jeigu kuris n...
pašalėjo gyvą. Po p...
praplūpo lietus, ir š...
tas. Kai kurie žydai...
niškai drabužiais, ir...
namelius ir pasislėp...
onikami ir vedami š...
paikutinę šaudomų...

Šiek tiek kitaip...
Rainingose pasakoja l...
kuris išsislėpė mot...
kitą dieną, t. y. liepos...
visus vyrus išvarė į...
prie naktį iškastų d...
kovaidžių ir autom...
ir stovykloje, nes, p...
kt., žydų žudynės vy...
stovyklos: „Aukos gi...
j netoli esančią girait...
mos prie iškasto 150...
Duobes 30–40 atrin...
Kad nekiltų panikos...
noma, buvo pasikas...
dvaro“³⁹. Šį faktą J. C...
draugas teistiškis Bor...

bėgti ratu. Lietuviai, apsiginklavę lazdomis, stovėjo aplinkui ir talžė atsilikusiuosius. Kai keli pagyvenę žydai nuo vaikymo mirė, visi, atrinkus 80 jaunų ir stiprių žydų vyrų, buvo paleisti. Įdavirus kibirus ir semtuvus, atrinktieji buvo nuvesti prie netoliese giraitėje jau iškastų duobių išsemti vandens (J. Gurvičius teigia, kad ten jie iš karto buvo sušaudyti). Baigę darbą, atvartieji buvo sušaudyti ir sumesti į tas pačias duobes. Stovykloje buvo girdėti šūviai, tačiau niekas nesuprato, kas vyksta. Naktį atėję į stovyklą, baltaraiščiai pareikalavo dar 24 vyrų darbams. Stovykloje vėl buvo girdėti šūviai, bet kaliniai ir vėl nesuprato, kas dedasi.

Kitą dieną, 1941 m. liepos 15-ąją, visi žmonės buvo išvesti iš stovyklos ir grupė po grupės šaudomi, prieš tai priverčiant nusirengti ir atsistoti ant permestos per duobę lentos. Jeigu kuris nors nebuvo nušautas, tą palaidojo gyvą. Po pietų kilo didelė audra, praplupo lietus, ir šaudymas buvo nutrauktas. Kai kurie žydai vyrai, persirengę moteriškais drabužiais, mėgino patekti į moterų namelius ir pasislėpti. Rytą vyrai vėl buvo renkami ir vedami šaudyti. Rabinai pateko į paskutinę šaudomų žydų grupę.

Siek tiek kitaip apie žydų sušaudymą Rainiuose pasakoja liudytojas J. Gurvičius³⁹, kuris išsislapstė moterų namelyje. Pasak jo, kitą dieną, t. y. liepos 15-ąją, apie 4 val. ryto, visus vyrus išvarė į lauką, išrikiavo, nuvarė prie naktį iškastų duobių ir sušaudė. Kulkosvaidžių ir automatų šūviai buvo girdėti ir stovykloje, nes, pasak G. Jokubauskio ir kt., žydų žudynės vyko tik 200–300 m nuo stovyklos: „Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 metrų ilgio griovio.“⁴⁰ Duobes 30–40 atrinktų vyrų iškasė naktį. Kad nekiltų panikos, visi kasėjai, kaip manoma, buvo paskandinti tvenkinyje šalia dvaro⁴¹. Šį faktą J. Gurvičiui papasakojo jo draugas telšiškis Borisas Vainas, išlikęs gyvas

po baltaraiščių egzekucijos (jam pasisekė iššliaužti iš duobės; 2001 m. mirė Izraelyje). Mūsų manymu, ši versija nepatikima, nors J. Gurvičius ir dabar įsitikinęs, kad taip galėjo būti.

„Liepos 16-ąją iš pat ryto praplupo liūtis. Kol lijo, egzekucija buvo sustabdyta; lietuviams, vėl varė vyrus grupėmis iš kitų daržinių ir šaudė toliau, – rašo J. Gurvičius. – Labai gerai prisimenu, kad akcija baigėsi liepos 17-ąją.“⁴² J. Gurvičius nurodo, kad rabiną A. I. Blochą sušaudė jau pirmąją dieną.

Kalbant apie Rainių žudynes, būtina atkreipti dėmesį į tris dalykus: 1) šioje stovykloje daugiausia buvo suvaryti Telsių žydai; 2) čia buvo šaudomi tik vyresni nei 15 metų vyrai; 3) kitų valsčių žydai buvo varomi į Viešvėnų stovyklą.

Literatūroje rašoma, kad atvaryti į Rainių stovyklą Rietavo žydai paskui buvo čia sušaudyti⁴³. Tai neatitinka tiesos. J. Gurvičius liudija, kad į Rainius atvaryti Rietavo žydai netrukus buvo išvaryti į Viešvėnų stovyklą. Štai ką apie Rietavo žydus rašo JEW: „Rietavo žydai buvo nuvaryti į Rainių stovyklą, kur jau buvo sutelkti Telsių žydai, tačiau iš čia visi Rietavo vyrai, moterys ir vaikai buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą, esančią už 4 km nuo Rainių. Čia jau buvo surinkti žydai ir iš Varnių, Tverų, Nevarėnų [Abejotina. – Aut.], Žarėnų, Alsėdžių, Laukuvos [Abejotina. – Aut.] kartu su moterimis ir vaikais.“⁴⁴

Lygiai taip buvo pasielgta ir su atvarytais iš Alsėdžių žydais⁴⁵: 1941 m. liepos pradžioje Alsėdžių žydai buvo perkelti į Rainių stovyklą, bet po kelių valandų visi – vyrai, moterys ir vaikai – kartu su kitų valsčių žydais perkelti į Viešvėnus, 4 km nuo Rainių. Keli Alsėdžių žydai, buvę pasiūsti parnešti chlorkalkių užberti ant bendro nužudytų Telsių apskrities žydų kapo, sugrįžę po kelių dienų taip pat buvo sušaudyti.

Nužudytųjų drabužiai buvo atvežti į stovyklą surūšiuoti, ir moterys atpažino

savo artimųjų aprangą, kai kas rado šeimos nuotraukų ir t. t.

Bronius Kviklys knygoje „Mūsų Lietuva“ nurodo: „Beveik visi jie buvo tame pačiame Rainių miškelyje (netoli tos vietos, kur 1941 06 24/25 d. vietiniai vadovai ir NKVD pareigūnai organizavo 73 politinių kalinių nukankinimą) [...], tik kitame krašte nužudyti ir masiniuose kapuose palaidoti.“⁴⁶

Knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodyta, kad Rainių miškelyje (patikslinant reikėtų rašyti – prie Rainių kaimo ar Rainių stovykloje) „1941. VII.30 nužudytųjų skaičius 840 vyrų, moterų ir vaikų“⁴⁷, bet, kaip matysime toliau, moterys ir vaikai buvo sušaudyti kitoje vietoje ir kitu laiku. Taigi nurodytas skaičius gali būti tikras, tačiau nužudytųjų buvo tik vyrai.

Galima tik iš dalies sutikti, kad A. Bubnio pateikiami žudynių mastą apibūdinantys skaičiai yra tikslūs. Jis rašo, kad 1941 m. liepos 20–21 d. „Vyrai (vyresni nei 14 metų) buvo atskirti nuo moterų ir vaikų, grupėmis po keliasdešimt žmonių vedami prie duobių miškelyje (už 200–300 metrų nuo stovyklos) ir šaudomi. Iš viso sušaudyta, vienais duomenimis, 1200–1500, kitais – apie 3 tūkst. žydų. Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšiai, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“⁴⁸ Galima sutikti su J. Gurvičiumi, kuris papasakojo, kad prieš žudynes vienas iš lietuvių pas stovyklos viršininką B. Platakį dirbusiems žydams pranešė apie būsimą susidorojimą, tačiau mažai kas tuo patikėjo.

Pastebėti mūsų surinktos medžiagos ir kitų autorių neatitikimai: 1) Rainiuose buvo šaudomi tik vyrai, ir pirmiausia iš Telšių; 2) Telšiuose tuo metu gyveno daugiau kaip 2000 žydų (1923 m. surašymo duomenimis, – 1545, J. Gurvičiaus – 3500 žydų). Jeigu būtų buvusios šaudomos ir moterys su vaikais, pateiktas skaičius –

1200–1500 – būtų per mažas; 3) iš kitų Telšių valsčių atvaryti žydai buvo pervaryti į Viešvėnų stovyklą ir ten sušaudyti. Galima sutikti su A. Bubniu, kad galbūt visi Telšių valsčiaus žydai pirmiausia būdavo atvaromi į Rainių stovyklą, o iš ten pervaromi į Viešvėnus. Mūsų medžiaga rodo, kad ne visų valsčių žydai patekdavo į Viešvėnus per Rainių stovyklą. Tik Alsėdžių ir Rietavo žydai pirmiausia atsidūrė Rainių stovykloje, o kitų valsčių žydai atvaryti tiesiai į Viešvėnų stovyklą. Taigi Rainių stovykloje buvo sušaudyti tik vyrai, daugiausia iš Telšių, o moterys pervarytos į Viešvėnų stovyklą, todėl A. Bubnio⁴⁹, S. Dovidavičiaus⁵⁰ ir knygoje „Holokausto Lietuvoje atlasas“⁵¹ nurodytas nužudytųjų Rainių stovykloje skaičius yra aiškiai per didelis. Knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“, kurioje teigiama, kad Rainių stovykloje nužudyta „840 vyrų, moterų ir vaikų“⁵², informacija taip pat netiksli, nes ji iškraipo nacių sumanyti Rainių stovyklos paskirtį: pirmiausia sutelkti žydus vienoje vietoje, tada sušaudyti vyrus, o galiausiai – moteris ir vaikus (iš tiesų viskas taip ir vyko: Rainių stovykloje sušaudyti visi Telšių žydai vyrai, o Telšių moterys ir vaikai nužudyti kitoje vietoje ir kitu laiku). Taigi knygoje nužudytųjų skaičius gali būti tikslus, tačiau jis apima tik nužudytus vyrus.

Sušaudžius žydus vyrus, kaip liudija J. Gurvičius, 1941 m. liepos 17 d. baltaraištis Adomėnas liepė berniukams stovykloje surinkti pinigus ir brangenybes. Pinigai buvo atiduoti baltaraiščiams, o brangenybės sumestos į vandenį. „Kitą dieną buvome pristatyti gaminti maisto.“

JEW⁵³ nurodo, kad, po vyrų sušaudymo praėjus kelioms dienoms (savaitėi)⁵⁴, plonu dirvožemio sluoksniu užkasti kapai pradėjo skleisti smarvę, ir tai jautėsi stovykloje. Baisus yrančių lavonų tvaikas ir epidemijos pavojus galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl

atmintis
žydės ir vaikai buvo sušaudyti savo stovykloje, apie 7 km į rytus nuo Jėvės ir A. Bubnio žydų ir A. Bubnio yrančių lavonų kaimo likusias žydes ir vaikus buvo perkelti į stovyklą (apie 7 km į rytus nuo Jėvės).
Kaip rašo JEW, Rainių stovykloje pranešė, kad visais metais telšiškiečiai perkelti į Geruliuose turėjo atiduoti otonus, vertingesnius ir pinigų iš jų taikant moterų į naują nešdamosi mantas, gabenosi vežimais.

Paminkle Rainių atminti žydų (ji šoma: „Čia buvo 1941 metais žudyti budeliai ir jų vaikai turimas omieje nužudytų žydų daugelyje inter Rainių kaimo nužudyta apie vaikų“⁵⁵).

LUOKĖS STOVYKLA

Tuo pat metu, Rainių stovykloje buvo suvartyta tikslės dvarelė ir 1941 m. liepos sušaudyti Guco moterys ir vaikai stovykloje.⁵⁶

žydės ir vaikai buvo perkelti į Gerulių kaimo stovyklą, apie 7 km nuo Telšių. Šią priežastį savo straipsniuose patvirtina S. Dovidavičius⁵⁵ ir A. Bubnys⁵⁶: „Po savaitės dėl baisaus yrančių lavonų kvapo ir epidemijų baimės likusios žydės ir vaikai iš RAINIŲ stovyklos buvo perkelti į Gerulių kaime esančią stovyklą (apie 7 km nuo Telšių).“

Kaip rašo JEW⁵⁷, 1941 m. liepos 22 d. RAINIŲ stovykloje pasirodė baltaraiščiai ir pranešė, kad visos moterys ir vaikai (daugiausia telšiškiai) per kelias valandas bus perkelti į Gerulių stovyklą. Prieš tai moterys turėjo atiduoti odines rankines, aulinius batus, vertingesnius daiktus ir pan. Bet aukso ir pinigų iš jų tada dar neatėmė. Dauguma moterų į naująją stovyklą ėjo pėsčiomis, nešdamosi mantą rankose, tik keletas daiktus gabenosi vežimėliais.

Paminkle RAINIŲ žuvusiems žydams atminti žydų (jidiš) ir lietuvių kalbomis rašoma: „Čia buvo pralietas apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų – kraujas. Juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai.“ Matyt, čia turimas omenyje visų Telšių apskrityje nužudytų žydų skaičius. Jis kartojamas daugelyje interneto tinklalapių (pvz., „prie RAINIŲ kaimo šalia mechaninių dirbtuvių nužudyta apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų“⁵⁸).

LUOKĖS STOVYKLA

Tuo pat metu, kai Telšių žydus varė į RAINIŲ stovyklą, LUOKĖS žydų bendruomenė buvo suvaryta į Gudiskės kaimo Prišginčiškės dvarelį ir čia išbuvo apie dvi savaites. 1941 m. liepos 27 d. 120 Luokės žydų buvo sušaudyti Gudiskės kaime, Avino kalne, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą⁵⁹.

VIEŠVĖNŲ STOVYKLA

Iš RAINIŲ stovyklos moterys su vaikais atgabentos į Viešvėnus. Kai kas teigia, kad į Viešvėnų dvarą žydai pradėti gabenti 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje⁶⁰, tačiau 1941 m. birželio pabaigoje žydai dar nebuvo perkelti. Greičiausiai tai įvyko 1941 m. liepos pirmojoje pusėje. Stovykla buvo įrengta pušynėlyje, 2 km nuo Viešvėnų (buvusiame Viešvėnų dvare), 500 m nuo Luokės vieškelio, apie 14 km nuo Telšių⁶¹.

Liudytojai ir literatūra⁶² nurodo, kad Viešvėnų stovykloje buvo telkiami kelių Telšių apskrities valsčių žydai: Laukuvos (yra nuorodų, kad žydai buvo tiesiogiai atkelti į Gerulių stovyklą), Nevarėnų, Rietavo, Varnių ir Telšių (abejotina, nes jie buvo RAINIŲ stovykloje). Viešvėnuose įkaltinti žydai buvo apgyvendinti ūkiniuose dvaro pastatuose. Iš viso stovykloje buvo 500–600 žydų – vyrų, moterų ir vaikų⁶³. Kaip nurodo JEW⁶⁴, šios stovyklos, kaip ir RAINIŲ, vyrai buvo nužudyti liepos 15–16 d., o moterys ir vaikai perkelti į Gerulius.

1941 m. antrojoje liepos pusėje (17 ar 18 d.⁶⁵; 15–16 arba tą pačią kaip ir RAINIŲ žydų dieną⁶⁶) į Viešvėnų stovyklą atvykę keli naciai atrinko apie 50 žydų vyrų ir įsakė jiems netoli stovyklos (400–500 m atstumu)⁶⁷ iškasti 30–40 m ilgio ir 3–4 m pločio griovį. Kai darbas buvo baigtas, prasidėjo vyrų žudynės. Joms vadovavo vokiečių karininkai. Buvo sušaudyta 200–250 vyrų⁶⁸. J. Damba savo knygoje nurodo, kad Viešvėnų stovykloje buvo sutelkta iki 1000 asmenų⁶⁹. 1941 m. liepos 17 d. SS karininko Joachimo Hamano vadovaujamas skrajojantis būrys kartu su vietiniais baltaraiščiais 200–250 m nuo laikinosios stovyklos nužudė visus 700 ten buvusių žydų vyrų. Šis nužudytųjų skaičius nesutampa su pateikiamais kitų šaltinių. Antai A. Bubnys⁷⁰ ir S. Dovidavičius⁷¹ nurodo buvus sušaudyta 200–250 vyrų. „Masinėse

žudynėse Lietuvoje⁷² rašoma, kad Viešvėnų stovykloje sušaudyta 40 šeimų, tačiau jų šioje stovykloje, kaip ir Rainiuose, buvo sušaudyti tik vyrai, o ne šeimos.

Viešvėnuose pastatyto paminklo žuvusiems žydams atminti įrašai žydų (jidžiš) ir lietuvių kalbomis ne visai sutampa: žydiškai – „1941 m. nuo fašistų rankos žuvo Telsių, Varnių, Rietavo ir Plungės žydai – 3000 vyrų, moterų ir vaikų“, lietuviškai – „1941 m. fašistai nužudė 3000 žydų tautybės žmonių“.

GERULIŲ STOVYKLA

Gerulių stovykla buvo įrengta miške prie Gerulių kaimo (buvęs Gerulių dvaras), 10 km į rytus nuo Telsių. 1941 m. liepos 28 d.⁷³ gyvos likusios moterys su vaikais iki 15 metų amžiaus iš Rainių, Viešvėnų (čia dar liko 300 moterų ir vaikų) ir Luokės stovyklų buvo perkeltos į naują Gerulių stovyklą. Iki to laiko vyrai visose stovyklose jau buvo sušaudyti. Kad žydai iš Varnių buvo vežami į Gerulių stovyklą, garantuoja išlikusi gyva liudytoja Feigė Kentrienė: „Varniai degė. Baisu. Viskas. Ir jau girdžiu, sako, žydus veža į Telsius, o kitus jau šaudo net... važiuojam mes į Telsius, ne į tuos Telsius, nei ką, vežė į kažkokius Girulius [Gerulių stovyklą. – *Aut.*]. Veš į Girulius, o ten jau vaizdas baisus.“⁷⁴

Liudytojas J. Gurvičius nurodo, jog „liepos 28-ąją mums buvo pasakyta, kad važiuosime į naują vietą. Visus tebesančius šioje Rainių stovykloje, Viešvėnuose, taip pat tuos, kurie dar buvo likę gyvi aplinkiniuose miesteliuose, pervežė į naują vietą – Gerulius. Čia atsidūrė tūkstančiai vaikų ir moterų iš Telsių apskrities. Geruliuose buvo dar blogesnė padėtis nei Rainiuose. Žmonės pradėjo mirti iš bado ir nuo visokių ligų.“⁷⁵ Čia jų visų laukė tas pats likimas – sušaudymas.

S. Dovidavičius⁷⁶, A. Bubnys⁷⁷ ir JEW⁷⁸ aprašo žydų padėtį Gerulių stovykloje. Čia žydų moterys ir vaikai buvo apgyvendinti šešiose didelėse daržinėse, kur prieš tai apistoję Raudonosios armijos kariai visur paliko utėlių. Iš lentų buvo sukalti dviaukščiai gultai. Moterys ir vaikai iš Telsių buvo kartu su moterimis ir vaikais, surinktais iš aplinkinių miestelių, iš viso apie 4000 žmonių. Stovykloje buvo vokiečių komendantūra ir nedidelis medicinos punktas. Pastatai buvo perpildyti. Visur baisi nešvara. Maistas menkas. Daugelis moterų eidavo į aplinkinius kaimus išsikeisti išlikusių vertybių į maistą. 1941 m. rugpjūčio mėn. stovykloje kilo šiltinės, difterito ir skarlatinos epidemijos. Nebuvo muilo, trūko vandens. Būta kelių atvejų, kai sergančios moterys ir vaikai buvo nugabenti į Telsių ligoninę. Nuo kilusių epidemijų mirė nemažai mažamečių vaikų. Tačiau, anot J. Gurvičiaus, jokios šiltinės epidemijos stovykloje nebuvo, o seni žmonės mirė tik iš bado.

Žydėms moterims buvo leista padėti ūkininkams nuimti derlių. Viskas priklausė nuo ūkininkų geranoriškumo. Buvo atvejų, kai ūkininkai grąžindavo padėjėjas atgal, kiti pasinaudodavo jomis kaip pigia darbo jėga, dar kiti vėliau padėjo joms pasislėpti nuo sušaudymo. Įkalintos moterys bandė ieškoti kunigų ir lietuvių valdžios užtarimo. Vyskupas Justinas Staugaitis per pamokslus Telsių katedroje kelis kartus pasmerkė žydšaudžius⁷⁹. Jam buvo pasakyta, kad greitai ši žydų stovykla bus uždaryta. Apskrities gydytojas Mikulskis⁸⁰, kuris buvo artimas Telsių katedroje kelis kartus pasmerkė žydšaudžius žydėms moterims padėti, tačiau susitikime su valdžios atstovais jam buvo pasakyta, kad moterų kančios greitai baigsis, nes getas bus sunaikintas. Tad iš tiesų pasmerkę žydų niekas negalėjo išgelbėti.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje buvo pareikšta, kad ūkininkai grąžintų visas žydes!

Gerulių stovyklą. B
ir geto moterys, tai
bulviakasyje, kentė
dai, kad geto suna
Taip pat būta kalbų.
nybė pavyktų išgel
mergių kreipėsi į
apkrįstyti. Šioms
dienį buvo leidžiam

1941 m. rugpjū
mendantas pareik
brangenybes – esą
kinimo. Žydės sur
ir kelias dešimtis
nurodo J. Gurvič
28-ąją, ketvirtadi
išėjo iš stovykos p
jo, kad „šeštadienį
30 d. – *Aut.*] ruos
jaunų moterų, o vi
sušaudys“⁸¹. Nak
šeštadienį, policin
ir vaikus iš nameli
atrinktų merginų
pėsčiomis į Telsius
čius, Geruliuose v
vykdė tik lietuviai.
moterų ir vaikų s
apie septintą–aštun
paplūpas. Moterų
tesėsi visą dieną. [.
baigėsi. Domeika
labai ilgą duobę
varyti valstiečiai t
nes vyrų žydų jau
meika pasakė, kad
nuvarytos į Telsių
Gerulių žydžių žud
rugsjūčio pabaigoje
stovyklą atvyko dvi
[...] Kitos dienos
Moterys buvo suva
30 metų) moterys i
jamos dešinėje pus

Gerulių stovyklą. Buvo šalta rudens pradžia, ir geto moterys, taip pat ir tos, kurios dirbo bulviakasyje, kentėjo nuo šalčio. Sklido gandai, kad geto sunaikinimas neišvengiamas. Taip pat būta kalbų, kad atsivertus į krikščionybę pavyktų išgelbėti gyvybę. Daug jaunų merginų kreipėsi į vietos kunigą, prašydamos apkrikštyti. Šioms merginoms kas sekmadienį buvo leidžiama iš geto eiti į bažnyčią⁸¹.

1941 m. rugpjūčio 29 d. stovyklos komendantas pareikalavo sunėsti pinigus ir brangenybes – esą tai išgelbės nuo sunaikinimo. Žydės surinko apie 30 000 rublių ir kelias dešimtis vestuvinių žiedų⁸². Kaip nurodo J. Gurvičius, 1941 m. rugpjūčio 28-ąją, ketvirtadienį, jis su keliais draugais išėjo iš stovyklos pas ūkininką, nes sužinojo, kad „šeštadienį [t. y. 1941 m. rugpjūčio 30 d. – *Aut.*] ruošiamą akcija: paliks 500 jaunų moterų, o visas kitas kartu su vaikais sušaudys“⁸³. Naktį į rugpjūčio 30-ąją⁸⁴, šeštadienį, policininkai išvyjo visas moteris ir vaikus iš namelių, jas apiplėšė ir apie 600 atrinktų merginų ir jaunų moterų nuvarė pėsiomis į Telšius. Kaip pažymi J. Gurvičius, Geruliuose vokiečių nebuvo, žudynes vykdė tik lietuviai. Štai kaip jis aprašo žydžių moterų ir vaikų sušaudymą: „Šeštadienį, apie septintą–aštuntą ryto, išgirdome šūvių papliūpas. Moterų ir vaikų klyksmus. Taip tęsėsi visą dieną. [...] Sekmadienį šaudymai baigėsi. Domeika [...] pamatė milžinišką labai ilgą duobę. Iš aplinkinių kaimų suvaryti valstiečiai turėjo tą duobę užkasti, nes vyrų žydų jau nebebuvo... Sugrįžęs Domeika pasakė, kad apie 500 jaunų moterų nuvarytos į Telšių getą.“⁸⁵ Anot A. Bubnio, Gerulių žydžių žudynės vyko taip: „1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apie 28 d.) į Gerulių stovyklą atvyko dvi mašinos ginkluotų vyrų. [...] Kitos dienos rytą prasidėjo žudynės. Moterys buvo suvarytos į aikštę, jaunos (iki 30 metų) moterys ir merginos buvo rikiuojamos dešinėje pusėje, vyresnės moterys ir

berniukai – kairėje. Atrinktos 400–500 jaunų moterų ir merginų buvo išsiųstos į Telšiuose steigiamą getą. Kitos moterys ir vaikai buvo pasmerkti sušaudyti. Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 m ilgio griovio. Šaudoma buvo dvi dienas. Šaudė lietuvių savisaugos dalinių kareiviai ir policininkai.“⁸⁶ Anot kito šaltinio, neatrinktose į Telšius moterys buvo suskirstytos grupėmis po 75 ir varomos prie jau iškastų netoli stovyklos duobių⁸⁷. Ten jos turėjo sustoti prie duobės krašto ir buvo šaudomos. Žudomųjų draugės laukė savo eilės stovėdamos nuošaliau. Geruliuose buvo nužudyti ir moterimis apsimetę vyrai. Daug moterų sužeistos įkrito į duobę ir buvo palaidotos gyvos. Daugelis vaikų į duobę taip pat buvo sumesti gyvi.

Panašiai žydų žudynes Geruliuose aprašo ir J. Damba, vienas iš išsigelbėjusiųjų iš mirties nagų. Pasak jo, į Gerulių stovyklą buvo suvaryta daugiau nei 1000 žydų. Vieną dieną, t. y. 1941 m. rugpjūčio 26-ąją, buvo atrinkta 500 jaunų, sveikų, darbingų moterų grupė. Jos buvo išvarytos į Telšių getą. Visi suprato, kad tos, kurios liko Geruliuose, bus sunaikintos. „Liepė visoms eilėmis išsiričiuoti stovyklos kieme ir nusirengti. Tada atrinka 50–60 žmonių grupę ir išveda netoli – už namo, į ąžuolų giraitę. Paskui girdėti šūviai.“⁸⁸

Lietuvos ypatingajame archyve yra išlikęs 1965 m. spalio 9 d. Stasio Ginčiausko liudijimas apie Gerulių žudynes. 1941 m. rugsėjo pradžioje S. Ginčiauskas, trylikos metų berniukas, netoli žudynių vietos ganė karves. Išgirdęs šaudant įlipė į medį ir iš tolo stebėjo: „Buvo vedami žmonės būriais maždaug po 80–100 asmenų į šaudomą.“⁸⁹ Toliau apibendrinami faktus mėginusime rasti atsakymą į tris pagrindinius Gerulių stovyklos Holokausto klausimus: kada vyko žudynės, iš kokių vietovių į čia buvo atvaryti žydai ir kiek buvo nužudytųjų.

Knygos „Masinės žudynės Lietuvoje“ tvirtinimas, kad žydų žudynės vyko 1941 m. rugsėjo 1–15 d.⁹⁰, neatitinka tiesos. Liudininkas J. Gurvičius anksčiau buvo nurodęs 1941 m. rugpjūčio 30 d.⁹¹, o 2013 m. birželio 14 d. pokalbyje patikslino, kad žudynės vyko tik vieną dieną – 1941 m. rugpjūčio 29–ąją. S. Dovidavičiaus duomenimis, Gerulių žydės moterys su vaikais išžudytos 1941 m. rugpjūčio 29–30 d.⁹², o A. Bubnio nuomone, – 1941 m. rugpjūčio 29 d.⁹³ Apibendrinami manome, kad masinės žydų žudynės Gerulių stovykloje įvyko 1941 m. rugpjūčio 29 d.

Iš literatūros galima susidaryti nuomonę, kad į Telšių, Viešvėnų ar Gerulių stovyklas buvo atgabenti visi Telšių apskrities valsčių žydai, nors iš tikrųjų buvo ne taip.

Į Rainių getą buvo gabenami vyrai, moterys ir vaikai tik iš Telšių miesto. Vyrai čia buvo nužudyti, o moterys ir vaikai išgabenti į Gerulių stovyklą. Į Rainių stovyklą buvo suvaryti ir Alsėdžių bei Rietavo žydai, tačiau jie tuoj pat perkelti į Viešvėnų stovyklą.

Į Viešvėnų stovyklą pateko vyrai ir moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių, tik vyrai čia buvo sušaudyti, o moterys perkeltos į Gerulius.

Gerulių stovykloje buvo vien tik moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Telšių, Varnių. Kai kur literatūroje⁹⁴ minimi ir Platelių žydai, nors iš tiesų jie buvo sušaudyti Plungės valsčiuje ir nė vienas nepateko į Telšių stovyklas. J. Gurvičius tvirtino, kad Telšių getuose jam neteko sutikti žydų nei iš Plungės, nei iš Nevarėnų.

Anot S. Dovidavičiaus, 1941 m. rugpjūčio 29 d. buvo nužudyta apie 1580 žmonių (kitais duomenimis – 3000–4000 moterų ir vaikų) iš Telšių apskrities vietovių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių⁹⁵. Dalis vaikų buvo užmušta šaunamųjų ginklų buožėmis arba gyvi sumesti į duobę. Nužudytųjų drabužiai buvo išvežti į

Telšius ir išparduoti vietos gyventojams. Dalį drabužių, žiedų ir pinigų išvogė patys židikai. Kaip rašo A. Bubnys, per šias dvi dienas buvo nužudyta apie 4000 moterų ir vaikų⁹⁶. Knyga „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodo kitą skaičių – apie 1580 vyrų, moterų ir vaikų⁹⁷. Dar kartą reikia pabrėžti, kad čia buvo nužudyti tik moterys ir vaikai. Remsimės minėtu išlikusiu S. Ginčiausko liudijimu: „Pagal drg. Ginčiausko S. P. pasakojimą, čia sušaudyta apie 5000 žydų tautybės moterų ir vaikų. Atskirai miške, netoli nuo moterų žudymo vietos, yra vyrų kapinės (taip pat žydų tautybės). Spėjama, kad čia sušaudyta apie 200–250 vyrų.“⁹⁸ Daugiau duomenų apie vyrų sušaudymą čia, Geruliuose, nėra. Gali būti, kad šiame liudijime sumaišytos stovyklos. Juk 200–250 vyrų nužudyta Viešvėnų stovykloje, o į Gerulius buvo atvartos vien moterys ir vaikai. Tiesa, tarp moterų galėjo pakliūti vienas kitas senesnis vyras (naciai tą toleravo), tačiau ne tiek daug. J. Damba nurodo neįtikėtinai didelį Gerulių stovykloje nužudytų žydų skaičių – daugiau nei 10 000⁹⁹, o kitoje knygos vietoje jau kalba, kad į Gerulius buvo atvartą daugiau nei 1000 žydų¹⁰⁰, tad manytina, kad pirmasis jo nurodytas skaičius – 10 000 – gali būti korektūros klaida. Lietuvos ypatingajame archyve esančiame minėtame S. Ginčiausko liudijime nurodoma, kad „Telšių rajone Gerulių kaime randasi 1941 m. rugsėjo mėn. 1–15 d. d. fašistų sušaudytų žydų tautybės asmenų kapinės.“¹⁰¹

Geruliuose pastatyto paminklo Holokausto aukoms atminti įrašai žydų (jidš) ir lietuvių kalbomis ne visai sutampa. Lietuviškai rašoma: „Čia buvo pralietas 4000 žydų – moterų ir vaikų – kraujas juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.“ Paminklo papėdėje atskiras įrašas: „Fašizmo aukoms atminti“. Žydiškai, kaip ir Viešvėnuose, nurodytos

Atminis
vietovės, iš kurių
Varnių, Rietavo,
Plungės žydai n
kitais atvejais, su
moterų ir vaikų
čia jie buvo atgab
nuomone, greičia
1580 asmenų, ka
žudynės Lietuvo

TELŠIŲ GETAS

Kaip nurodo S. D
getas buvo įsteig
„Juodojoje knygo
parodymais, teig
27 d. tik Telšių v
prie ežero, pask
vėnų ir Gerulių
stovyklos tuo m
vyklas ir ten suš
su vaikais buvo p
1941 m. rugpjūči
500 jaunų Geru
moterų nuo 15
vyriausiąja pask
kalinės žydės, ta
moterys (daugia
buvo apgyvendin
Ežero, Elektrinė
pusių getą supa
spjgliuotos vie
viduryje plytėjo
Buvo lietuvių p
Nedideli medin
langų, be durų ir
krosnių. Kalinės
padėtis buvo lab
nos, pusnuogės ir
šelpė jas maistu.
kaip belaisvės ti
leista eiti į mies
elgetaudavo – cie

vietovės, iš kurių atgabentos aukos: Telšių, Varnių, Rietavo, Plungės, nors, kaip minėta, Plungės žydai nužudyti Plungėje. Kaip ir kitais atvejais, sunku tiksliai nustatyti, kiek moterų ir vaikų sušaudyta Geruliuose, nes čia jie buvo atgabenti iš įvairių valsčių. Mūsų nuomone, greičiausiai čia sušaudyta apie 1580 asmenų, kaip rašoma knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje“¹⁰².

TELŠIŲ GETAS

Kaip nurodo S. Dovidavičius, oficialiai Telšių getas buvo įsteigtas 1941 m. rugsėjo 1 d.¹⁰³ „Juodojoje knygoje“¹⁰⁴, remiantis liudinkų parodymais, teigiama, kad 1941 m. birželio 27 d. tik Telšių vyrai buvo suimti ir suvaryti prie ežero, paskui perkelti „į Rainių, Viešvėnų ir Gerulių [bet, kaip žinome, Gerulių stovyklos tuo metu dar nebuvo. – Aut.] stovyklas ir ten sušaudyti“, o kitą dieną moterys su vaikais buvo įkurdintos Telšių gete. Be to, 1941 m. rugpjūčio 26 d. į Telšių getą atrinkta 500 jaunų Gerulių stovyklos merginų ir moterų nuo 15 metų amžiaus¹⁰⁵. Stovyklos vyriausiąja paskirta Estera Bloch. Telšių gete kalinės žydės, taip pat vėliau į čia atvartotos moterys (daugiausia iš Gerulių stovyklos) buvo apgyvendintos keliuose nameliuose Ežero, Elektrinės ir Telšės gatvėse. Iš trijų pusių getą supo aukšta medinė tvora ir spygliuotos vielos, o iš ketvirtos – ežeras¹⁰⁶, viduryje plytėjo niekad neišdžiūvanti pelkė. Buvo lietuvių policininkų saugomi vartai. Nedideli mediniai geto nameliai buvo be langų, be durų ir tušti: nei baldų, nei lovy, nei krosnių. Kalinės miegojo ant grindų. Moterų padėtis buvo labai sunki: jos vaikščiojo basos, pusnuogės ir alkanos. Vietos gyventojai šelpė jas maistu. Kai kurios moterys dirbo kaip belaisvės tik už maistą. Kitoms buvo leista eiti į miestą, kur jos keletą valandų elgetaudavo – eidavo nuo namo prie namo

prašydamos išmaldos. Daugelį žydžių aplinkinių kaimų ūkininkai paėmė dirbti žemės ūkio darbu. JEW¹⁰⁷ pasakoja, kad vienas turtingas ūkininkas buvo paėmęs dešimt 14–18 metų merginų. Kai darbas baigėsi, penkios žydaitės buvo gražintos į getą, o kitos žiauriai išprievartautos ir nužudytos. Šį faktą paneigia J. Gurvičius. Jis pats, jo mama ir sesuo kurį laiką kalėjo Telšių gete, bet apie tokį įvykį negirdėjo kalbant. Atvirksčiai, ūkininkai palaikė draugiškus santykius su žydėmis, priglaudė pabėgėles iš geto.

Gdytojai Blatas ir Šapira, stomatologas Srolovičius gete buvo įkūrę savotišką kliniką. Baisiomis sąlygomis gydytojai stengėsi bent kuo padėti sergančioms ar gimdančioms moterims, tačiau visi gimę kūdikiai netrukus mirdavo.

1941 m. gruodžio 1 d. Karlas Jägeris Berlyniui pranešė, kad Lietuvoje žydų dar likę Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose¹⁰⁸. Taigi Telšių getas nepaminėtas. Tačiau 1941 m. gruodžio viduryje Telšių valsčiaus policijos viršininkas Bronius Juodikis gavo įsakymą iki gruodžio 31 d. panaikinti getą¹⁰⁹. Šiaulių apygardos komisaro įsakymu Telšių getas turėjo būti sunaikintas iki Naujųjų metų¹⁰⁹.

Holokausta išgyvenęs Jehošua Šochotas (Jehoshua Shochot) rašo, jog „Gruodžio gale žydus laikę ūkininkai gavo iš kaimo seniūnų raštus, kad visus žydus gražintų į getą neva sveikatai patikrinti.“¹¹⁰ J. Gurvičius taip pat nurodo, kad „Gruodžio 22-ąją pas mus į kaimą prisistatė policininkas (policininkai važinėjo pas visus žmones, kur gyveno ir dirbo žydai) ir pasakė mums, kad man, mamai ir senelei reikia važiuoti į „medicininę apžiūrą“. Mes jau žinojome, ką tai reiškia.“¹¹¹

Visos Telšių gete buvusios, t. y. iš įvairių Telšių apskrities valsčių surinktos, ir iš ūkininkų į jį grąžintos žydės – apie 400 moterų – buvo sušaudytos Rainių miške 1941 m. gruodžio 23–24 d.¹¹² O „Juodojoje knygoje“ liudininės nurodo, kad „stovyklos ir getas

tuo metu buvo ištuštėję; ten buvo nužudyti visi¹¹³). Esą tada pas ūkininkus dirbusias žydes surinko į getą ir taip pat sušaudė. Tačiau čia nurodoma, kad tai įvyko 1943 m. J. Damba rašo, kad 1941 m. gruodžio 25 d. 12 val. getą apsupo sustiprinta sargyba¹¹⁴. Dalis moterų buvo pabėgusios į Šiaulių getą, tačiau ten jų laukė tas pats likimas kaip ir Telšiuose. Praėjus porai dienų, 1941 m. gruodžio 27 d., visos Telšių geto moterys buvo išvytos iš namelių į kiemą, sustatytos į kolonas po keturias ir nuvartos į žudynių vietą – Rainių miškelį. Prie duobžių vedė grupėmis po dešimt moterų. J. Gurvičius nurodo 1941 m. gruodžio 23-įją¹¹⁵, taip pat tvirtina, kad 1941 m. gruodžio 30 d. dar buvo sušaudytos kelios sugautos ir į kalėjimą pasodintos žydės. Tarp jų buvusį rabino žmona su vaikais prašiusi pasigailėti nors vaikų, tačiau jokie prašymai negelbėjo.

Nuo mirties išsigelbėjo apie 30 žydžių¹¹⁶. JEW¹¹⁷ nurodo, kad nacių žlugimo sulaukė 64 pabėgusios moterys, o „Juodoji knyga“ tvirtina, kad Telšiuose nuo mirties išsigelbėjo 4 vyrai, apie 60 moterų ir 8 vaikai¹¹⁸.

Važiuojant nuo Varnių Telšių link, Rainių kančios memorialo teritorijoje, neprivažius Rainių koplyčios, yra mašinų stovėjimo aikštelė. Perėję į kitą kelio pusę (Kankinių atminties ažuolyną), keliuku pakilę miško link ir paėję apie 200 m, randame Džanerio stulpą. Už 300 m nuo jo stovi paminklas. Jame žydiškai (jidiš) ir lietuviškai rašoma: „1941 m. fašistai nužudė 500 žydų tautybės žmonių, daugiausia mergaičių.“

IŠVADOS

Peržvelgus istorikų darbus apie Telšių apskrities valsčių žydų žudynes, susidaro įspūdis, kad visi žydai buvo nužudyti prie Telšių geto įsteigtose stovyklose. A. Bub-

nio¹¹⁹, S. Dovidavičiaus¹²⁰ straipsniai tiksliai nustatė Telšių apskrityje įsteigtų getų skaičių – čia buvo penkios laikinosios žydų koncentravimo (izoliavimo) stovyklos: Rainių, Luokės, Viešvėnų, Gerulių ir Telšių (vadinama getu). Į jas turėjo būti sugabenti žydai iš visų Telšių apskrities valsčių. S. Dovidavičius teigia, kad „Rainių stovykloje nuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“¹²¹ Tą patį tvirtina ir A. Bubnys¹²². S. Dovidavičius rašo, kad 1941 m. rugsėjo 1–15 d. „Gerulių km. (buv. Gerulių dvaras) miške, 10 km į rytus nuo Telšių, [buvo nužudyta. – Aut.] apie 1580 iš Telšių valsčiaus, Platelių, Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių [atvartų žydų. – Aut.]“¹²³ Tokius pat duomenis pateikia ir „Holokausta Lietuvoje atlasas“, tik čia nurodoma, kad žudynės vyko Viešvėnų stovykloje: „Aukos [buvo. – Aut.] Nevarėnų, Rietavo, Varnių, Žarėnų ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.“¹²⁴ Visi šie duomenys greičiausiai paimti iš JEW¹²⁵, neįsigilinus į atskirų Telšių apskrities miestelių žydų likimą arba neradus apie tai duomenų.

Tačiau šaltinių visuma rodo kiek kitokią vaizdą. Trumpai apibendrinkime devynių Telšių apskrities valsčių žydų likimą.

Alsėdžių žydai buvo sušaudyti Rainių ir Viešvėnų stovyklose, o moterys ir vaikai, surinkti iš Rainių ir Viešvėnų stovyklų, – Geruliuose. Jaunos moterys ir merginos galėjo patekti į Telšių getą ir ten žūti. Toks pat likimas tikriausiai ištiko ir Žemaitių Kalvarijos žydas. Dalis (30) Alsėdžių žydų sunaikinti pačiuose Alsėdžiuose.

Luokės žydai sušaudyti Gudiškes kaimo Prišgintiškes dvarelyje, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje; apie 30 jaunų Luokės moterų ir merginų, patekusių į Telšių getą, – Rainių miškelyje.

Nevarėnų ir Gadūnavo žydai greičiausiai sušaudyti Šilikių miške (dviejose vietose).

Plungės ir Platelių kaimuose kaimuose. I
Telšių laikinojo izoli
Rietavo žydai vyr
kitų Telšių apskrities
Viešvėnuose, o mot
liuose.

Telšių miesto ir v
ir nužudyti Rainių st
kelto; Gerulių stov
Tverų žydai vyr
niūnijos Sungailų ka

Nuorodos

¹ G. Jokubauskis, A.
Žydai Lietuvoje. Telšiai
www.zydai.lt/lt/content

² Ibid.

³ „Telz (Telsiai)“, *Encyclopaedia Lithuanica* (Lietuvos enciklopedija) [prieiga linka.jewishgen.org/tel

⁴ Ibid.

⁵ G. Jokubauskis
nov, op. cit.

⁶ „Telz (Telsiai)“, op

⁷ Ibid.

⁸ G. Jokubauskis, A.
op. cit.; A. Bubnys, „Li
laikinosios izoliavimo
tuvoje 1941–1944 m. V
vičius, „Pasmertųjų g
diumą nelančios ranko

⁹ „Telz (Telsiai)“, op

¹⁰ Ibid.

¹¹ S. Dovidavičius
Telšių apskrityje“ (pag
gyventojų genocido ir
kompaktinę plokštelę
[prieiga internete: <ht
lt/index.php?mid=478

¹² A. Bubnys, op. ci

¹³ G. Jokubauskis,
nov, op. cit.

¹⁴ Encyclopaedia of
usia (Lietuvos žydų be

plungės ir Platelių žydai sušaudyti aplinkiniuose kaimuose. Niekas iš jų nepateko į Telsių laikinojo izoliavimo stovyklas.

Rietavo žydai vyrai kartu su suvartytais kitų Telsių apskrities valsčių žydais sušaudyti Viešvėnuose, o moterys ir vaikai – Geruliuose.

Telsių miesto ir valsčiaus žydai surinkti ir nužudyti Rainių stovykloje, o moterys perkeltos į Gerulių stovyklą ir ten sušaudytos.

Tverų žydai vyrai sušaudyti Tverų seminijos Sungailių kaime, o moterys ir vaikai

Nuorodos

¹ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, *Žydai Lietuvoje. Telsiai*²⁰ [prieiga internete: <<http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/719/>>].

² Ibid.

³ „Telz (Telsiai)“, *Encyclopaedia of Jewish Communities. Lithuania* (Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija) [prieiga internete: <<http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html>>].

⁴ Ibid.

⁵ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.

⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

⁷ Ibid.

⁸ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; A. Bubnys, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 139; J. Gurvičius, „Pasmertųjų gelbėjimosi kelias“, *Grybų ir daušų nešančios rankos*, Vilnius, 2009, p. 72.

⁹ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

¹⁰ Ibid.

¹¹ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“ (pagal A. Anušausko ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro kompaktinę plokštelę „Holokaustas Lietuvoje“) [prieiga internete: <<http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219>>].

¹² A. Bubnys, op. cit., p. 139–142.

¹³ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.

¹⁴ *Encyclopaedia of Jewish Communities. Lithuania* (Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija)

pirmiausia nugabenti į Viešvėnų, iš ten – į Gerulių stovyklą, kur, kaip ir kitų Telsių apskrities valsčių žydai, buvo nužudyti.

Varnių žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų stovykloje kartu su kitų miestelių žydais, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje kartu su kitomis žydėmis ir vaikais iš įvairių Telsių apskrities vietų.

Žarėnų žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje. Dalis Žarėnų žydų nužudyta pačiuose Žarėnuose.

[prieiga internete: <<http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html>>].

¹⁵ И. Дамба, *В кровавом вихре*, Израиль, 1987, с. 674–675.

¹⁶ J. Gurvičius, op. cit., p. 72.

¹⁷ A. Bubnys, op. cit., p. 139.

¹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 409.

¹⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 139.

²⁰ J. Gurvičius, op. cit., p. 72.

²¹ „Alsėdžiai“, *Encyclopaedia of Jewish Communities. Lithuania* [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00144.html>]; „Rietavas (Riteve)“, ibid., p. 260 [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania/ltit6_260.html>].

²² *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 233.

²³ Ibid., p. 228.

²⁴ Ibid.; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), *Žemaičių vyskupystės muziejus* [prieiga internete: <<http://www.varniai-museum.lt/>>].

²⁵ A. Bubnys, op. cit., p. 139; J. Gurvičius, op. cit., p. 72; G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.

²⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

²⁷ J. Gurvičius, op. cit., p. 72.

²⁸ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

²⁹ A. Vitkus, *Rainių žudynių budeliai – prieš ir po...*, Kaunas, 2008.

³⁰ A. Šiušaitė, J. Urbonavičius, V. Landsbergis, *Pamirštas SSRS karo nusikaltimas. Rainiai 1941 06 24–25*, Vilnius, 2006, p. 162.

- ³¹ A. Vitkus, op. cit., p. 35–38.
- ³² G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.
- ³³ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ³⁴ J. Gurvičius, op. cit., p. 72.
- ³⁵ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ³⁶ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“.
- ³⁷ J. Gurvičius, op. cit., p. 72–73.
- ³⁸ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ³⁹ J. Gurvičius, op. cit., p. 73.
- ⁴⁰ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.
- ⁴¹ J. Gurvičius, op. cit., p. 73.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ A. Bubnys, op. cit., p. 140; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁴⁴ „Rietavas (Riteve)“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania*, p. 260 [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_260.html>].
- ⁴⁵ „Alsėdžiai“, *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* [prieiga internete: <http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00144.html>].
- ⁴⁶ B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, t. IV, Vilnius, 1989–1992, p. 39.
- ⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.
- ⁴⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁵¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 232.
- ⁵² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.
- ⁵³ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁵⁴ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit. „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“ (sud. S. Dovidavičius), op. cit.
- ⁵⁵ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“.
- ⁵⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁵⁷ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁵⁸ G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁵⁹ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Tai kurgi žuvo Luokės žydų bendruomenė 1941 metais?“, *Telsių žinios*, 2012, sausio 3, Nr. 1 (1229), p. 5.
- ⁶⁰ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁶¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 410.
- ⁶² „Telz (Telsiai)“, op. cit.; G. Jokubauskis, A. Grigaravičiūtė, I. Smirnov, op. cit.; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁶³ „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁴ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁶⁵ A. Bubnys, op. cit., p. 140.
- ⁶⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁶⁷ „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 141; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁶⁹ И. Дамба, op. cit., c. 38.
- ⁷⁰ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁷¹ „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁷² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 410.
- ⁷³ Ibid., p. 409; „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“, op. cit.
- ⁷⁴ *Collection Management*, USA (Stevens Spielbergo fondas); S. Dovidavičius 1996 m. birželio 29 d. interviu su Feige Kaganaitė-Kentriene, g. 1920 m. Telsių apskrities Pavandenės bažnytkaimyje.
- ⁷⁵ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁷⁶ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“.
- ⁷⁷ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁷⁸ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁷⁹ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸⁰ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁸¹ Ibid.
- ⁸² A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸³ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁸⁴ „Telz (Telsiai)“, op. cit.
- ⁸⁵ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.
- ⁸⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 141.
- ⁸⁷ „Telz (Telsiai)“.
- ⁸⁸ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.
- ⁸⁹ Telsių rajono Gerulių kaimo masinių žudynių įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (rydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.
- ⁹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.
- ⁹¹ J. Gurvičius, op. cit., p. 74.

Atmintis

⁹² S. Dovidavičius, „Telsių apskrityje“.

⁹³ A. Bubnys, op. cit.

⁹⁴ J. Levinsonas, op. cit.

p. 30.

⁹⁵ S. Dovidavičius, „Telsių apskrityje“.

⁹⁶ A. Bubnys, op. cit.

⁹⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.

⁹⁸ Telsių rajono masinių įvykdytų 1941 m. (rydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

⁹⁹ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.

¹⁰⁰ Ibid., c. 38–40.

¹⁰¹ Telsių rajono masinių įvykdytų 1941 m. (rydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

¹⁰² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, p. 409.

¹⁰³ S. Dovidavičius, „Telsių apskrityje“.

¹⁰⁴ „Telsių miesto masinių įvykdytų 1941 m. (rydų tautybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai)“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

¹⁰⁵ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.

¹⁰⁶ *Collection Management*, USA (Stevens Spielbergo fondas); S. Dovidavičius 1996 m. birželio 29 d. interviu su Feige Kaganaitė-Kentriene, g. 1920 m. Telsių apskrities Pavandenės bažnytkaimyje.

¹⁰¹ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“.

¹⁰² A. Bubnys, op. cit., p. 141.

¹⁰³ J. Levinsonas, *Skaismo knyga*, Vilnius, 1997,

p. 30. ¹⁰⁴ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos Telsių apskrityje“.

¹⁰⁵ A. Bubnys, op. cit., p. 141.

¹⁰⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*,

p. 409. ¹⁰⁷ Telsių rajono Gerulių kaimo masinių žudy-

nių įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (žydų tau-

rybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai),

LVA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

¹⁰⁸ И. Дамба, op. cit., c. 92.

¹⁰⁹ Ibid., c. 38–40.

¹¹⁰ Telsių rajono Gerulių kaimo masinių žudy-

nių įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (žydų tau-

rybės) kapai (1965 m. spalio 9 d., Nr. 79, Geruliai),

LVA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 98.

¹¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*,

p. 409.

¹¹² S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos

Telsių apskrityje“.

¹¹³ „Telsių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*,

Vilnius, 1993, p. 324.

¹¹⁴ И. Дамба, op. cit., c. 38–40.

¹¹⁵ *Collection Management, USA* (Stevano

Spielbergo fondas); S. Dovidavičiaus 1996 m.

birželio 29 d. interviu su Feige Kaganaitė-Kent-

riene, g. 1920 m. Telsių apskrities Pavandenės

bažnytkaimyje.

¹¹⁶ „Telz (Telsiai)“.

¹¹⁷ И. Дамба, op. cit., c. 669; A. Eidintas, *Lietuvos*

žydų žudynių byla, Vilnius, 2001, p. 292.

¹¹⁸ И. Дамба, op. cit., c. 70.

¹¹⁹ J. Šochotas (Jehoshua Shochot), „Domicelė“,

Gyvųjų ir duoną nešančios rankos, p. 216.

¹²⁰ J. Gurvičius, op. cit., p. 75.

¹²¹ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos

Telsių apskrityje“; A. Bubnys, op. cit., p. 142.

¹²² „Telsių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*,

p. 324.

¹²³ И. Дамба, op. cit., c. 78–80.

¹²⁴ J. Gurvičius, op. cit., p. 75.

¹²⁵ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos

Telsių apskrityje“; A. Bubnys, op. cit., p. 142.

¹²⁶ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

¹²⁷ „Telsių miesto žydų likimas“, *Juodoji knyga*,

p. 324.

¹²⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 139–142.

¹²⁹ S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos

Telsių apskrityje“.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ A. Bubnys, op. cit., p. 140.

¹³² S. Dovidavičius, „Žydų naikinimo vietos

Telsių apskrityje“.

¹³³ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 235.

¹³⁴ „Telz (Telsiai)“, op. cit.

Stanislovas Buchaveckas

Pranas Meškauskas-Germantas – lietuvių antinacinio pasipriešinimo Konradas Valenrodas

2013 m. paminėjome 70 metų sukaktį nuo sėkmingo 1943 m. lietuvių tautos pasipriešinimo sužlugdant jaunimo mobilizaciją į nacių sumanytą lietuvių SS legioną. 2013 m. sukanka ir 110 metų nuo bene svarbiausio to pasipriešinimo veikėjo Prano Meškausko-Germanto gimimo. Šis Lietuvos kultūrą, švietimą ir jaunimą nuo nacių užmačių gynęs plungiškis žemaitis yra viena iš savo darbais Antrojo pasaulinio karo metais dėmesio nusipelnusių Lietuvos asmenybių. Apie šį sovietmečiu iki pat 1990 m. nepelnytai Lietuvoje juodintą Lietuvos patriotą žinojome labai nedaug. Vienas sovietmečio autorius ideologiniais sumetimais šį žmogų netgi padarė Plungės žydų žudynių organizatoriumi, nors nacių okupacijos pradžioje jo netgi nebuvo Lietuvoje, o Plungėje jis lankėsi tik po kelių mėnesių.

Objektyvesnės informacijos apie šį Lietuvos istorijon įsirėžusį plungiškį gavome tik atkūrus Nepriklausomybę. Tada apie P. Germantą galėjome skaityti kartu su juo Štuthofio konclagerio išbandymus patyrusio kun. Stasio Ylos Putname 1951 m. išleistoje knygoje „Žmonės ir žvėrys“ (1991 m. pakartotina išleista Lietuvoje), Juozo Brazaičio (Ambrazevičiaus) knygoje „Vienų vieni“, Mykolo Biržiškos ir kitų į Vakarus pasitraukusių

Pranas Meškauskas-Germantas. 1942 m.
(iš S. Buchavecko
asmeninio archyvo)

P. Germanto bendražygių atsiminimuose, rasti faktų Vyginto Broniaus Pšibilskio, Algirdo Tupčiausko ir kitų autorių publikacijose. Šis nedidelis straipsnis tik glaustai supažindina su šiuo kilusiu iš Plungės krašto žemaičiu, o plačiau susidomėjusieji šia savo darbais ir pasiaukojimu trumpai nacių okupacijos laikotarpiu blykstelėjusia asmenybe ras ir daugiau literatūros.

Tikroji P. Germanto pavardė – Meškauskas, bet jis 1940–1945 m., t. y. paskutiniu ir svarbiausiu savo gyvenimo tarpsniu, pareiškąs, pasirašinėjo ir buvo žinomas visuomenėi

Atmintis
kaip Germantas
yra Telšių miest
kas-Germantas g
Telšių apskrities
kaime, o mirė da
mažai panaudojo
galimybes. Kele
metus Lietuv
maičio iš Plun
balandžio 22
konclageryje,
„Dievų miške“
Kartu su šiuo
tuviai, atiduod
ir kančių kel
nacių pareigū
kūną kremat
skutinėmis k
tai jau buvo
pelenų urna
palaidota Ko
kapas išbuv
pamiršo sur
kitą laikota
Pagal u
kauskas-G
Kauno un
fakultetą.
aukštesni
lietuvių k
veikla už
mokytoju
Alytaus
„Saulės“
žių „Žib
damasis
Karaliau
pastaraj
taciją ir
laidpni
Grį
mo kai
(tas pa
sprenc

kaip Germantas (tokio pavadinimo ežeras yra Telšių miesto pašonėje). P. Meškauskas-Germantas gimė 1903 m. gruodžio 3 d. Telšių apskrities Plungės valsčiaus Puškorių kaime, o mirė dar pačiame jėgų žydėjime ir mažai panaudojęs savo visuomeninės veiklos galimybes. Kelerius paskutinius gyvenimo metus Lietuvai intensyviai tarnavusio žemaičio iš Plungės gyvybė užgeso 1945 m. balandžio 22 d. Štuthof (vok. *Stutthof*) koncentracijoje, aprašytame Balio Sruogos „Dievų miške“ ir minėtoje S. Ylos knygoje. Kartu su šiuo visuomenės veikėju kalėję lietuviai, atiduodami paskutinę pagarbą likimo ir kančių kelio bendražygiui, papirkdami nacių pareigūnus priprašė leisti P. Germanto kūną krematoriume sudeginti atskirai (paskutinėmis koncentracijos gyvavimo dienomis tai jau buvo įmanoma) ir jį laisvę išėjo su jo pelenų urna, kuri 1945 m. liepos mėn. buvo palaidota Kopenhagos katalikų kapinėse. Čia kapas išbuvo iki 1960 m., o kai bendražygiai pamiršo sumokėti kapinių administracijai už kitą laikotarpį, jo nebėliko.

Pagal universitetinį išsilavinimą P. Meškauskas-Germantas buvo lituanistas – baigė Kauno universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. Dar studijuodamas pasižymėjo aukštesniais sumanymais ir darbais, rašė lietuvių kalbos vadovėlius. Vėliau kūrybine veikla užsiėmė ir dirbdamas lietuvių kalbos mokytoju: 1925–1926 m. m. mokytojavo Alytaus valstybinėje, 1927 m. – Plungės „Saulės“ draugijos, 1927–1928 m. m. – Kražių „Žiburio“ draugijos gimnazijose. Rengdamasis moksliniam darbui, toliau studijavo Karaliaučiaus ir Leipcigo universitetuose, pastarajame 1936 m. apgynė daktaro disertaciją ir įgijo humanitarinių mokslų daktaro laipsnį ir vardą.

Grįžęs į Lietuvą dėl santykinio palankumo kai kurioms nacional-socializmo idėjoms (tas palankumas veikia buvo gandy lygio, sprendimus priimančiose institucijose dirb-

tinai sukurtas pavyduolių norint užkirsti kelią akademinėi jauno daktaro karjerai) negavo numatytų dėstytojo pareigų Klaipėdos pedagoginiame institute. Kelerius metus dirbo Lietuvos Respublikos saugumo departamento Spaudos skyriaus vedėju. Reikėsi ir kūrybinėje srityje kaip knygų ir straipsnių autorius, pasaulio įvykių analitikas, matantis Sovietų Sąjungos bolševizmo pavojų Lietuvai ir lietuvių tautai. Paminėtini šie jo kūrybinės veiklos vaisiai: „Lietuvių rašomosios kalbos vadovėlis“ (trys dalys, 1926, 1928, 1929), „Lietuvių kalbos sintaksė“ (vadovėlis, 1929), „Laikraštinės kalbos trūkumai“ (1932), „Komunizmas – žmonijos nelaimė“ (1937), „Pasaulio politikos postikis“ (1938), straipsniai spaudoje ir švietimo ministerijos (Kūno kultūros rūmų) išleistame straipsnių rinkinyje „Sporta: Kūno kultūros rūmų sporto talka“.

Gerai suvokdamas, kad sovietų okupantų užimtoje Lietuvoje neišvengiamai teišbus nesuimtas, 1940 m. birželį pasitraukė į Vokietiją. Gyvendamas ten dar aiškiau suprato ir Vokietijos nacių grėsmę Lietuvai, jeigu ji pateks vokiečių valdžion. Tačiau karą su Sovietų Sąjunga ir okupacinį valdymą planuojančios vokiečių įstaugos su P. Germanto asmenybe siejo Lietuvos vokietinio planus. Kaip asmuo, kurio pasitikėjo įtakingi nacių pareigūnai, į Lietuvą jau kaip P. Germantas (o ne Meškauskas) grįžo 1941 m. birželio pabaigoje. Jis iškart informavo Lietuvos laikinąją vyriausybę (LLV) apie vokiečių vadovybės planus ir perdavė Vokietijoje internuoto Kazio Škirpos pranešimą. Naciams nutraukus LLV veiklą, 1941 m. rugpjūčio viduryje P. Germantas buvo paskirtas švietimo vadybos, įkurtos vietoj nacių panaikintos švietimo ministerijos, generaliniu tarėju. Pasinaudodamas jam nacių rodomu palankumu, tęsė LLV ministro pirmininko ir švietimo ministro J. Ambrazevičiaus vykdytą švietimo politi-

ką. J. Ambrazevičių, vieną iš lietuvių antinacinio pasipriešinimo pagrindžio vadovų, P. Germantas informuodavo apie vokiečių civilinės administracijos Lietuvos planus, priemones, konsultavosi su juo gyvybinių ir kultūrinių lietuvių tautos jėgų ir švietimo sistemos išsaugojimo klausimais. Tad švietimo generalinis tarėjas P. Germantas savo darbas ir įvairiomis pastangomis buvo ne tik Lietuvos visuomenei nusipelnęs veikėjas, nacmečiu labai padėjęs antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiui savo dalyvavimu, tai darydamas labai konspiratyviai. Maža to, norėdamas, kad nacių pareigūnai juo pasitikėtų ir kuo ilgiau nedemaskuotų, netgi prašė pasipriešinimo vadovų lietuvių tautinio pagrindžio antinacinėje spaudoje jį pakeiksnoti kaip nacių šalininką, kad gestapas tai laikytų lojalumo vokiečiams įrodymu. Beje, ginti Lietuvos kultūros įstaigas, Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetus, kuriuos, kaip ir gimnazijas, naciai norėjo uždaryti jau 1941 m. rudenį, kitas mokyklas, dėstytojus, mokytojus, moksleivius nuo nacių užmačių ir įvairių kitų vokiečių karo mašinos planų P. Germantui padėjo ta aplinkybė, kad švietimo vadyba 1941 m. rugsėjo mėn. buvo perkelta iš Kauno į Vilnių (į pastatų kompleksą, kuriame dabar įsikūrusi švietimo ir mokslo ministerija), t. y. atokiau nuo Kaune rezidavusio Lietuvos generalinės srities generalinio komisaro Adriano von Rentelno įstaigos. Vilniuje švietimo generalinis tarėjas turėjo daugiau laiko ir galimybių ignoruoti ar švelninti Lietuvai pavojingus ar kenksmingus nacių potvarkius arba žodinius įsakymus, derinti tai su kitais generaliniais tarėjais lietuviams ir tautinio pasipriešinimo pagrindžiu.

Sumaniai naudodamasis nacių pasitikėjimu ir diplomatiškai laviruodamas, P. Germantas 1941 m. rudenį ne tik apsaugojo aukštąsias ir aukštesniąsias mokyklas nuo uždarymo, bet ir sugebėjo išplėsti viduri-

nių mokyklų tinklą. Švietimo generalinis tarėjas taip pat daugiau, nei buvo įmanoma karo ir okupacijos sąlygomis, rėmė teatrų, muziejus, Mokslių akademiją ir kitas įstaigų nacių siekių germanizuoti ir švietimą nuoti Lietuvą, nuo nacionalizmo idejų sklaidos, ne kartą užstojo Lietuvos akademinių ir gimnazijų jaunimą priešindamas karo reikmėms (Reicho darbo tarnybai, kariuomenei ir pan.). 1942 m. rugpjūčio mėn. P. Germantas atsisakė pasirašyti potvarkį, kuriuo remiantis abiturientai, prieš studijomis į aukštąją mokyklą, būtų turėję Vokietijoje atlikti Reicho darbo tarnybos prievolę. Taip pat jis apgynė Vytauto Didžiojo universitetą nuo to, kad keli jo fakultetai būtų iškelti į Vilnių, kas būtų reiškę greitą Kauno aukštosios mokyklos sunaikinimą. Mokytojais, studentais ir gabūs moksleiviai buvo remiami iš visuomenės suaukotų lėšų, vadinamų dr. Germanto fondu, apie kurį nacių pareigūnai sužinojo tik švietimo generalinį tarėją suėmę.

Gestapo pareigūnai P. Germantą suėmė 1943 m. kovo 16 d., po to, kai jis kartu su dauguma kitų generalinių tarėjų pasipriešino nacių sumanymui skelbti lietuvių SS legiono mobilizaciją. Po kelias dienas buvo kalinamas Vilniaus, Kauno, Tilžės, Karaliaučiaus ir Marienburgo kalėjimuose, galiausiai kartu su kitais 45 lietuvių visuomenės veikėjais buvo įkalintas Štuthofio konclageryje. 1945 m. pradžioje vykstant vadinamajai evakuacijai iš konclagerio P. Germanto pastangomis daug kalinių liko gyvi. Buvęs švietimo generalinis tarėjas tiesiog degė noru išsaugoti savo bendražygius kalinius, kuriems mirtimi grasino ir lydintys sargybiniai, ir ligas bei epidemijas platinantys parazitai, labai pavojingi išsekusiems ir reikiamos medicinos pagalbos negaunantiems žmonėms. Pats P. Germantas

Atmintis
beveik nesisaugojo, jo ligonius ir parazitus... C...
lietuvius, latvius... C...
metais jo nepagros...
ir amerikiečiai. Pas...
(Pomeranijos) ke...
kalinių kolonų keli...
tes dėmėtąja šiltin...
į kalinių grupę, ku...
Štuthofio konclager...
barake ant lentinio...
Pabaigoje galin...
iš Aleksandro Kant...
kalėjusio Štuthof...
gyvenusio Austr...
A. Kantvilo, P. C...
puikus vyras tiek...
bet nenutukęs),
tikras, ir kiti nea...
gas ir gudrus, ne...
švietimui, moky...
pavojingų laiku...
skynė pergale...
atrodė, nesibaig...

beveik nesisaugojo, kiek galėdamas globojo ligonius ir parazitų iškamuotus kalinius lietuvius, latvius... Gal nujautė, kad pokario metais jo nepaglostys ne tik sovietai, bet ir amerikiečiai. Paskui apsnigtais Pamaro (Pomeranijos) keliais ir keliukais varinėtų kalinių kolonų keliai išsiskyrė. Jau užsikrėtęs dėmėtąja šiltine, P. Germantas pateko į kalinių grupę, kuri buvo gražinta atgal į Štuthofa konclagerį. Ten jis ir mirė šaltame barake ant lentinio gulto.

Pabaigoje galima pacituoti kelis sakinius iš Aleksandro Kantvilo, kartu su P. Germantu kalėjusio Štuthofa konclageryje, o vėliau gyvenusio Australijoje, atsiminimų. Pasak A. Kantvilo, P. Germantas „atrodė visai puikus vyras tiek išvaizda (aukštas, stambus, bet nenukūęs), tiek ir protu, kuriuo, esu tikras, ir kiti neabejojo. Turėjo būti protingas ir gudrus, nes teko vadovauti Lietuvos švietimui, mokykloms, universitetui labai pavojingu laiku, kai vokiečių kariuomenė skynė pergalę po pergalės ir okupacija, atrodė, nesibaigs ir nelengvės. Germantas

mokėjo laviruoti ir Lietuvos jaunimas beveik netrukdomai galėjo mokytis, kai aplink liepsnojo karas. Mūsų grupės (1943 m. suimtų kalinių lietuvių) jaunesnieji buvo linkę galvoti apie jį romantiškai, kaip apie mūsų laikų Konradą Valenrodą, kaip apie mūsų ir gebėjimą vadovauti jis parodė baigiantis evakuacijai, kai blaškėmės išbadėję ir išvargę ties Dancigu bolševikų apsuptyje, vis dar saugomi vilkšunių ir ginkluotų esesininkų. Negailėtinga mirtis, kuri jį pakirto, kai laisvė buvo nebetoli, neleido jam pasisakyti, kas jis buvo, ką darė, ką galvojo ir jautė“ (*Lietuvos aidas*, 1995 08 26).

Galima sakyti, kad Pranas Meškauskas-Germantas tarsi meteoras blykstelėjo sovietų bolševikų ir vokiečių nacių kareivių ir saugumiečių batų mindomoje Lietuvoje kaip jos kultūros ir švietimo gelbėtojas ir, atlikęs šią savo šventą ir ateities kartoms svarbią misiją, prasmego istorijos problemų (tarp jų – ir lietuvių tautinio antinacinio pasipriešinimo viršūnėse vykusių peripetijų) verpetuose.